

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ҲУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ
ВА АДАБИЁТ ИСТИТУТИ

Ҳ. ЮСУПХЎЖАЕВА

ЎЗБЕК ТИЛИ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИДА
ФЕЪЛЛАРНИНГ
ИШЛАНИШИ

Ташкент
Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти
1988

Ушбу монография «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да феълларнинг ишланиш принципларига бағишланган. Мазкур принципларнинг ишлаб чиқилиши ўзбек лексикографиясининг ҳозирги замон тараққиёти тақозоси ва икки томли изоҳли луғат яратилиши тажрибаси асосида келиб чиққан.

Ишда грамматик форма ва мустақил лексик бирликларни ажратиш йўллари белгилаб берилган. *-(и) ш, -моқ, -(у) в* феъл формаларининг ўзаро алоқалари таҳлил қилинган ва изоҳли луғатда *-моқ* аффиксли форманинг бош сўз сифатида берилиши асосланган. Қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феъллар ҳам ўрганилган.

Монография луғатшунослар, ўзбек ва бошқа туркий тиллар изоҳли луғатини тузувчилар, ўқитувчилар, аспирантлар, филолог-студентлар учун мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

филология фаълари доктори А. ҲОЖИЕВ

Т а қ р и з ч и л а р:

филология фаълари доктори П. МАҲМУДОВ,
филология фаълари кандидати Р. ДОНИЕРОВ

Ю 4602010000—3717
М 355(04)—88 185—88

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1988 й.

ISBN 5—648—00144—4

СЎЗ БОШИ

«Миллий тилларнинг изоҳли луғатлари нутқ маданиятининг қудратли қуроли бўлиши билан, айни замонда у шу маданиятнинг маҳсули ҳисобланади»¹. Изоҳли луғат тузиш иши бошқа туркий тиллардагидек, ўзбек тилида ҳам янги иш, дастлабки тажриба бўлганидан, унинг ўзига хос бир қатор мураккаб, қийин назарий масалалари ҳам бор эди. Шунга кўра, бу ишни амалга оширишда, шубҳасиз, биринчи навбатда лексикография соҳасида эришилган барча ютуқларга асосланилди. Шу билан бирга, изоҳли луғатни тузиш принциплари ишлаб чиқилди ва тузувчилар учун махсус қўлланма яратилди. Ана шундай йўл тутуш билан ўзбек лексикографларининг кўп йиллик меҳнатлари самараси ўлароқ, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» яратилди ва 1981 йили Москвада нашр этилди.

Изоҳли луғат тузиш ишининг ҳал этилиши лозим бўлган жуда кўп назарий масалалари борки, уларнинг атрофлича ўрганилиши ва ҳал этилиши бу тиндаги луғатларнинг яна ҳам муваффақиятли, юқори савияда яратилишига имкон беради. Ана шундай назарий масалалардан бири ниҳоятда мураккаб ҳисобланган феъл туркумининг изоҳли луғатда берилиши ва лексикографик жиҳатдан ишлангани масаласидир. Шундан келиб чиқиб, бу проблемани ишмишнинг объекти қилиб олдик. Иш кириш ва асосий бўлимдан иборат. Асосий бўлимда феълларни бош сўз қилиб чиқариш масаласи, ҳаракатнинг кучли ёки кучсизлигини, такрорийлигини кўрсатувчи формаларининг луғатда берилиши, феълнинг исбат формалари ва уларни луғатда изоҳлаш масалалари ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, ёрдамчи феълларнинг лексикографик жиҳатдан ишланиши, феъл функционал формаларининг турлари, уларни изоҳли луғатда ёритиш масалалари ҳақида гап боради.

Фактик материаллар, асосан, ўзбек совет ёзувчиларининг асарларидан, икки тилли ва изоҳли луғатлар, газета ва журнал материаллари ва жопли сўзлашувдан олинди. Шунингдек, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳозирги замон лексикология ва лексикография бўлимидаги бой картотека фондидан фойдаланилди.

¹ Виноградов В. В. О некоторых вопросах теории русской лексикографии//Вопросы языкознания. 1956. № 5. С. 80.

КИРИШ

Доҳий В. И. Ленин, Коммунистик партия ва Совет ҳукумати советлар ҳокимиятининг дастлабки йиллари- даноқ, бошқа фанлар қатори, тилшуносликнинг лексикография (лугатчилик) соҳасига ҳам эътибор билан қараб, бу фanning ташкил топиши, ривожланиши ва порлоқ келажакига инҳоятда ғамхўрлик ва умид билан қараганлар. Совет лексикографияси, қардош халқлар лексикографияси, жумладан, ўзбек лексикографиясининг равнақ топишида В. И. Лениннинг рус лугатчилиги ҳақидаги қатор кўрсатмалари, шубҳасиз, дастуриламал бўлиб хизмат қилган.

В. И. Ленин халқ маорифи комиссари А. В. Луначарскийга мурожаат қилиб шундай деган эди: «Афсеус ва надоматлар бўлсинки, мен Далнинг машҳур лугати билан яқинда биринчи марта таниниб чиқдим. Жуда яхши нарса-ю, лекин бу *махаллий сўзлар* лугати бўлиб эскириб қолган. *Ҳозирги* рус тилининг лугатини, айтайлик, ҳозирги вақтда ишлатилиб келинаётган ва Пушкиндан тортиб Горькийга қадар *классиклар томонидан* ишлатилиб келинган сўзлар лугатини яратиш найти келмадимкини»¹.

Совет даврида туркий тиллар лексикографияси, шу жумладан ўзбек совет лексикографияси улкан ютуқларни қўлга киритди. Қардош республикаларда икки тилли лугатлар билан бирга изоҳли лугатлар ҳам вужудга кела бошлади. Рус тили изоҳли лугатлари тузиш тажрибалари ва икки тилли лугатлар тажрибасига таянган ҳолда қozoқ, қирғиз, озарбайжон, тожик, туркман, грузин, ўзбек, татар, қорақалпоқ ва бошқа халқларнинг изоҳли лугатлари тузилиб нашр этилди.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда бир неча русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча лугатлар билан бирга, кўплаб фразеологик, орфографик, терминологик, синонимик лугатлар ҳам нашр этилди. Бундай лугатларнинг яратилиши республикамизда бошқа фанлар қатори тилшу-

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 51-том. Тошкент. 1980. 136—137-бетлар.

нослик фанининг, унинг бир қисми бўлган лексикографиянинг ҳам исли кўрилмаган даражада ўсганлигидан ва бу соҳага эътибор тобора кучайиб бораётганлигидан дарак беради. Республикамизда турли тилдаги луғатларнинг яратилиши, айниқса, 1959 йилда нашр қилинган 40000 сўзли «Ўзбекча-русча луғат»нинг нашр этилиши «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тuzиш учун замин яратди. Маълумки, тилнинг луғат состави маълум даражада халқнинг тарихини, унинг турмуш маданиятини кўрсатади. Шунинг учун ҳам маълум бир халқ изоҳли луғатининг яратилиши мазкур халқнинг маданий ва маънавий ҳаётида катта воқеа ҳисобланади.

Ўзбек халқининг барча соҳаларда қўлга киритган муваффақиятлари 1960—1970 йиллар куни тартибига изоҳли луғат яратиш масаласини қўйган эди. Уша даврларда тилшуносларимиз, луғатчиларимиз икки тилли ва бошқа тилдаги луғатларни тузиш даврида тўплаган бой тажрибаларига асосланиб, лексикография ишининг янги бир босқичига — изоҳли луғат яратиш ишига ўтдилар. Қўн йиллик самарали меҳнат туфайли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» яратилди.

Тилшунослар олдида лексикографиянинг назарий асосларини яратишдек мураккаб вазифа ҳам турарди. Шунинг учун изоҳли луғат устида ишлашни давом эттириш билан бирга, нашр этилган луғатларнинг тажрибасини умумлаштириш устида ҳам самарали тадқиқотлар олиб борилди. Булардан бири Г. Н. Михайловнинг «Совет даврида нашр қилинган ўзбекча-русча луғатларини лексикографик асосда текшириш тажрибаси»² номли диссертацион иши бўлиб, унда совет даврида яратилган ўзбекча-русча луғат тузиш тажрибаси умумлаштирилган ва бўлажак катта ўзбекча-русча луғат ҳақида ҳам фикр юритилган.

Бу соҳага оид ишлардан К. Шарафутдинованинг «Икки тилли ўзбекча-русча луғатда сўз маъноларининг очилиши»³ номли монографияси бўлиб, унда отларнинг икки тилли луғатда берилиши масаласи объект қилиб олинган. Маълумки, ўзбек ва рус тиллари типологик жиҳатдан тенг эмас. К. Шарафутдинова ўз ишида типологик жиҳатдан турлича бўлган икки тил — ўзбек ва рус тили орасидаги фарқлар ва улар таржимасидаги

² Михайлов Г. Н. Опыт составления узбекско-русских словарей изданных в советский период. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1961.

³ Шарафутдинова К. Раскрытие значений слова в двуязычном словаре. Ташкент. «Фан», 1968.

қийинчиликлар ва уларнинг сабаблари, отнинг ўзбекча-русча лугатда изоҳлаш усуллари, омонимия ва полисемиянинг айрим томонлари, субъектив баҳо ифодаловчи отлар, айрим грамматик пометалар ва бошқа масалалар устида тўхталиб ўтади.

Тузилганикки тилли лугатларда йўл қўйилган хато ва камчиликлар, шубҳасиз, изоҳли лугат тузувчиларини ҳам қизиқтиради. Чунки икки тилли лугат билан изоҳли лугатлар ўртасида кўп жиҳатдан умумийлик бор. Чунинчи, сўз маънолари ва улар ўртасидаги муносабат, сўзнинг бирламчи ва иккиламчи маънолари, эркин ва боғли маънолар, сўзнинг бош ва кўчма маънолари каби лексикология ва лексикографиянинг бошқа масалаларини ўзбекча-русча лугат тузувчилар учун қанчалик актуал масала бўлса, изоҳли лугат тузувчилар учун ҳам шу қадар аҳамиятлидир. Бас, шундай экан, 1959 йилда нашр қилинган «Ўзбекча-русча лугат»да акс этган ўзбек тилининг бой лексик қатламлари, баъзи лугат мақолаларида изоҳ элементларининг мавжудлиги, ўзбек тили изоҳли лугатини яратиш учун қўйилган дастлабки қадам бўлса-да, бироқ юқорида айтиб ўтилганидек, назарий тадқиқотларнинг камлиги сезилиб турарди. Шунинг учун ҳам бу соҳада бошқа қардош республикаларда нашр этилган ишлар, рус лексикографлари томонидан яратилган назарий ишларга ижодий ёндошиб, уларнинг тажрибаларидан фойдаланиш зарур эди. Дарҳақиқат, икки тилли лугатлар устида олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари ва изоҳли лугатга онд ишларнинг кўпи қардош республикалар ва рус лексикографлари томонидан яратилди⁴.

⁴ Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей русского языка//Вопросы языкознания. 1952. № 1; Бабкин А. М. Лексикографические заметки//Вопросы языкознания. 1953. № 2; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Евгеньева А. П. О некоторых лексикографических вопросах, связанных с изданием большого словаря современного русского литературного языка//Лексикографический сборник. Вып. I. М., 1957; Виноградов В. В. О некоторых вопросах тюркской лексикографии//Вопросы языкознания. 1966. № 5; Кононов А. Н. Актуальные проблемы тюркского языкознания//Вопросы языкознания. 1984. № 6; Березан С. Г. Обусловленность словарного значения глагола его грамматическими особенностями//Слово в грамматике и словаре. М., 1984. С. 51—59; Мухин А. М. Переходные глаголы, словари и грамматика. М., 1984. С. 106—112; Михайловская Н. Г. Лексика языков народов СССР в современных толковых словарях русского языка//Вопросы языкознания. 1985. № 1. С. 70—79;

Маълумки, лексикография назарияси тилшуносликнинг бошқа соҳалари, чунончи, семаснология, стилистика, грамматика билан узвий боғлангандир. Биннобарин, айрим сўз ва ибораларнинг маъноларини белгилашда лексикология соҳасида эришилган муваффақиятлардан фойдаланиш ҳозирги замон лугатчилигининг бевосита вазифасидир⁵. Бу фикрнинг лугатшунос олим В. Даль «Лексикография» лугат мақоласида «Лексикографик иш лексикологик изланишларни талаб қилади»⁶ деб тўғри баҳолаган эди. Ўз навбатида лугатлар, айниқса, изоҳли лугатлар, филологик текширишлар учун бой фактик материал беради. Шубҳасиз, лексикография тўплаган бой фактик материал асосида лексикологиянинг умумий масалалари ёритилади⁷.

Сўз маъноларини изоҳлаш ва дифференциация қилишда, турли лексик бирликларнинг изоҳлашда лексикология соҳасида эришилган ютуқлардан фойдаланилади. Демак, лексикография ва лексикология бир-биридан ажратиб бўлмайдиган ўзаро узвий алоқадор фанлардир. Кейинги пайтда ўзбек тилида ҳам лексикологияга оид илмий-тадқиқот ишларининг юзага келиши лугатчилик ишининг ривожланишига, ижобий таъсир кўрсатди⁸. Айниқса, «Ўзбек тили лексикологияси»нинг босилиб чиқиши бу соҳада муҳим воқеа бўлди⁹. Рус ва қардош халқлар тилшунослигида лексикология ва лексикографияга доир илмий мақолалар, монографиялар ва назарий аҳамиятга эга бўлган тадқиқот ишлари юзага келди¹⁰. Ўзбек лексикографлари рус лугатчилигида

⁵ Бабкин А. М. По вопросам русской лексикологии и лексикографии // Лексикографический сборник. Вып. IV. М., 1960.

⁶ Даль В. И. Толковый словарь. В 4 томах. Т. II. II—О. М., 1955. С. 246—247.

⁷ Ахмапова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

⁸ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. Тошкент. 1963; Алиқулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар. Канд. дисс., Тошкент. 1966; Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши. Канд. дисс. Тошкент. 1963.

⁹ Ўзбек тили лексикологияси. Коллектив. Тошкент. 1981; Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. Тошкент. 1982.

¹⁰ Виноградов В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. 1953, № 5; Координационное совещание по составлению толковых словарей тюркских языков // Тезисы докладов. Баку. 1956; Оруджев А. Г. Принципы составления толкового словаря азербайджанского языка // Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. Ташкент. 1958; Кенесбаев С. С. Из опыта составления двухтомного толкового словаря казахского языка (тезисы докладов). Алма-Ата. 1960;

тўнланган бой тажриба, бу тажрибаларни умумлаштиришга оид илмий-текиришни ишлари, қардош республикаларда ёзилган тадқиқотлардан икки тилли изоҳли лугатлар тузишда ижодий фойдаланган ҳолда иш кўрдилар. Айниқса, машҳур лексиколог ва лексикографлардан Л. В. Шчерба, В. В. Виноградов, О. С. Ахманова, С. И. Ожегов, А. П. Евгеньева, Е. И. Истрина, А. К. Боровков, А. М. Бабкин, Н. А. Баскаков, Э. В. Севортянларнинг ишлари бу борада катта роль ўйнади.

Иттифоқчи республикаларда изоҳли лугатлар тузишга кенг кўламда киришилиши муносабати билан изоҳли лугат масалаларига бағишланиб ўтказилган координацион кенгашлар ва кенгаш материалларининг нашр қилиниши, шубҳасиз, изоҳли лугат тузувчиларга катта ёрдам берди.

Туркий тиллар изоҳли лугатини тузишга бағишланиб Бокуда ўтказилган координацион кенгаш¹¹ изоҳли лугат тузиш принципларига бағишланган бўлиб, унда қатор илмий ва амалий масалалар баён қилинган эди. Проф. С. Г. Бархударов кенгашдаги фикрларни хулосалаб, агар дастлабки даврларда иттифоқчи республикаларда фақат икки тилли лугатлар тузилган бўлса, энди лексикографик иш ўзининг юқори чўққисига — изоҳли лугат тузиш даражасига кўтарилмоқда, — деб алоҳида уқдирган эди. Туркий тиллардаги мавжуд лугатлар бўйича қилинган илмий-тадқиқотлар лексикография фаши билан шуғулланувчилар, айниқса, лексикографларнинг кундалик амалий фаолиятида муҳим роль ўйнайди. Лекин шунинг айтиш керакки, бундай ишлар жуда оз, айниқса, ўзбек тили лексикографияси бўйича қилинган ишлар бармоқ билан санарли даражададир.

1960 йилли Фрунзеда изоҳли лугат тузишга бағишланиб ўтказилган кенгашда изоҳли лугатда полисемия масаласи, фразеологик бирликларнинг берилиши, омонимия ва қўшма сўзларининг берилиши, изоҳли лугатларни тузиш принциплари кенг муҳокама қилинди.

Баскаков Н. А., Сарибоев Ш. Ш. Новые национальные словари//Вопросы языкознания. 1963. № 6. Шукуров Д. О принципах составления толкового словаря современного киргизского языка//Материалы V Всесоюзного лексикографического совещания. Фрунзе. 1964; Амиров Г. С. Об основных принципах составления толкового словаря татарского языка//Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань. 1964.

¹¹ Координационное совещание по вопросу составления толковых словарей тюркских языков. Тезисы докладов. Баку. 1956.

1961 йил 31 октябрдан 3 ноябрга қадар Ригада ўтказилган VII лексикографик координацион кенгаш изоҳли луғатнинг принципиал масалаларидан бири — луғатда сўзларни изоҳлаш масаласига бағишланди. Бу йиғилишда сўз маъноларини очишда изоҳнинг усуллари, икки тилли ва изоҳли луғатларда луғат мақолаларининг тузилиш принциплари ва умуман лексикография учун муҳим масалалар кўриб чиқилди. Кенгаш материалларининг алоҳида китоб ҳолида нашр этилиши қардош республикалар луғатчилари учун амалий ва назарий аҳамият касб этди.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузишда шубҳасиз, кенгаш материалларини атрофлича ўрганиб чиқиш муҳим роль ўйнади. Изоҳли луғат яратгунга қадар тузилган икки тилли луғатлар, улардан ортирилган бой тажриба, ютуқ ва камчиликларни илғай биллиш, таҳлил қилиш ва уларни лексикографик ишларда татбиқ этиш ўзбек тили изоҳли луғатини яратиш учун замин ҳозирлади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати тилшунослигимиз тарихида биринчи тажриба бўлганлиги, лексикология ва лексикография соҳаларида илмий-тадқиқот ишларининг етарли эмаслиги луғатни тузиш жараёнида бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқарди. Чунончи, сўз туркумларининг берилиши, қўшма сўзлар ва уларнинг имлоси масаласи, омонимия ва полисемияни фарқлаш масаласи, полисемантик сўзларда маънони чегаралаш ва изоҳлаш масаласи, фразеологик бирликлар чегараси ва уларнинг лексикографик жиҳатдан ишланиши ва бошқа масалалар луғатчилар учун, шубҳасиз, қатор қийинчиликлар туғдирди. Шу туфайли ўзбек тили изоҳли луғатини тузиш билан бирга, унинг (луғат тузишининг) назарий томонлари ҳақида ҳам илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди¹². Бу илмий-тадқиқот ишлари ва луғатлар шубҳасиз, тузилажак кўп томли изоҳли луғат учун

¹² Акабиров С. Ф. Некоторые вопросы разработки толкового словаря узбекского языка//Общественные науки в Узбекистане. 1964 № 6; Ҳожиев А. Ўзбек тили изоҳли луғатида феълларнинг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. № 5; Ҳожиев А. «Ўзбек тили изоҳли луғати»да қўшма сўзларнинг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1965. № 2; Алиқулов Т. Сўз маъноларини чегаралаш масаласига доир//Тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича тадқиқотлар. Тошкент. 1965; Ҳамдамова И. Ўзбек тилида сифатларнинг маъно турлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши. Канд. дисс. Тошкент. 1964; Ҳожиев А. Қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феълларнинг изоҳли луғатда ишланиши//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.

амалий қўлланма вазифасини ўтайди. Энди ўзбек луғатшунослари олдида ўзбек тилининг кўп томли изоҳли луғатини яратишдек жуда масъулиятли, машаққатли, аynи замонда шарафли вазифа турибди. Бироқ бундай фундаментал катта ишни уddалаш учун луғатчиликнинг асосий базаси бўлмиш картотека фондини бойитишни жадаллаштириш ва изоҳли луғат юзасидан илмий-тадқиқот ишларини кенгайтириш зарур.

Назарий масалалардан бири изоҳли луғатда феъл формаларининг берилиши ва ишланishi масаласидир. Лексикография нуқтаи назардан олиб қаралганда ҳам сўз туркумларидан энг мураккаби феъл ҳисобланади. Феъл лексик ва грамматик жиҳатдан жуда мураккаб категориядир. Луғатларда феълларнинг берилиши ҳақида бир неча илмий-тадқиқот ишлари мавжуд ва уларда туркий тиллар луғатларида феълларнинг берилиши ниҳоятда мураккаб ва қийин иш эканлиги алоҳида таъкидланади¹³. Демак, луғатларда феълларнинг берилиши ва ишланishi масаласи бошқа сўз туркумларига нисбатан мушкулроқдир. Бу нарса изоҳли луғатда феълларнинг берилиши бўйича махсус илмий-тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этади. Ўзбек маданияти тарихида том маънодаги «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни биринчи марта тузилганлиги ва ундан орттирилган тажриба ҳам буни тасдиқлади. Бинобарин, луғатчи мутахассисларимизнинг бу масалага алоҳида эътибор беришлари ҳам бежиз эмас. Ана шуни назарда тутиб, феъл формаларини лексикографик жиҳатдан тадқиқ этишни ишмизнинг асосий объекти қилиб олдик.

1984. № 5; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент. 1979; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Ташкент. 1978; Алиқулов Т. Русча-ўзбекча ўқув луғати. Москва. 1982.

¹³ Севортян Э. В. О некоторых вопросах тюркской лексикографии//Лексикографический сборник. Вып. III. 1958. С. 114—132; Газизов Р. С. Некоторые вопросы лексикографической работы в тюркоязычных республиках.— Там же. С. 103—113; Ҳожиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида феълларнинг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. № 5; Қормушин Б. О грамматическом и лексическом в глагольных каузативах (на материале турецкого языка)//Тюркологический сборник к шестидесятилетию А. Н. Кононова. М., 1966. С. 64—73; Турабаев А. Лексикографическое оформление глагольных форм в тюрко-русских словарях. Автореф. дис.... канд. филол. наук. Нукус. 1971.

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЛУҒАТЛАРДА БОШ СЎЗ СИФАТИДА БЕРИЛИШ ФОРМАСИ МАСАЛАСИ

Изоҳли луғатларда, шунингдек, икки тилли луғатларда ҳар бир луғат мақоласи бош сўз билан бошланади. Бош сўз турли туркумга оид бўлиши билан бирга ўша туркумга хос бир неча формаларга ҳам эга. Демак, луғатга киритиладиган сўзларнинг қандай формада берилишини белгилаш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Маълумки, кўпгина мустақил сўз туркумларига оид тил бирликларини луғатларда қандай формада бериш қатъий бир тусга кирган. Масалан, отлар бош келишик формасида, сифатлар бош (оддий) даража формасида берилди ва ҳ. Лекин туркий тилларнинг изоҳли луғатларида феълларнинг қайси формада берилиши масаласида қатъий бир фикрга келишганича йўқ. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта.

Инфинитив деб аташ мумкин бўлган ва уягона формага эга бўлган тилларда, жумладан, рус тилида феълларнинг бош сўз сифатида берилиши қатъийлашган, бинобарин, бундай тиллар изоҳли луғатларида феълларнинг қандай формада берилиши масаласи ҳал этилган, дейиш мумкин. Қатъий инфинитив формага эга бўлмаган тилларда, жумладан туркий тилларда ўз-ўзидан, феълларни бош сўз сифатида қайси формасини танлаш масаласини келтириб чиқаради. Шу вақтгача нашр этилган туркийча-русча луғатлар ва туркий тилларнинг изоҳли луғатларига назар ташласак, феъллар бош сўз сифатида икки хил шаклда — ўзак формасида (мас., қозоқча — *бар-*, *бел-*, *баста-*, қирғизча — *кет-*, *куй-*, *мелтире-* каби) ва ҳаракат номи формасида (мас., ўзбекча — *ўқимоқ*, *ишламоқ*, *ёзмоқ*; татарча — *алкышлау*, *бару*, *буяу* каби) берилганлигини кўрамиз. Демак, бу ҳолат икки масалани ҳал этишни — биринчидан, бундан бўён ҳам туркий тилларнинг изоҳли луғатларида, шунингдек, туркийча-русча луғатларда феълларни бош сўз сифатида ана шундай икки хил формада берилиши маълумки ёки улардан бири танлангани керакми, иккинчидан, мабодо улардан бири танлангани бўлса, қайси формасини танлаш лозим, деган саволга жавоб беришни талаб этади. Бу масаланинг тўлиқ ҳал этилмаганлиги, бу ҳақда баҳслар давом этаётганлигини проф. Н. К. Дмитриев ҳам ўз вақтида кўрсатиб ўтган эди. «Кўпчилик туркий тиллар бўйича русча инфинитив қабул қилинганда феълларни қайси формада бериш

ҳақида ҳанузгача баҳс кетади. Маълумки, Радловнинг илмий ишларида масала инфинитив эмас, II шахс буйруқ формаси фойдасига ҳал бўлган»¹⁴.

Н. К. Дмитриевнинг таъкидлашича, туркий тиллардаги феъл инфинитив формасига рус тили нуқтан назардан ёндошилиши тўғри эмас. Чунки юқорида айтилгандек, туркий тиллардаги инфинитив рус тилидаги каби лексик-грамматик хусусиятларга эга эмас. Дарҳақиқат, туркий тилларнинг изоҳли ва икки тилли луғатларини кўздан кечирав экаимиз, Дмитриевнинг юқоридаги фикри асосли эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бизнингча, туркий тиллар грамматикасида шартли равишда бўлса ҳам қабул қилинган ягона инфинитив форма бўлса, феълларни шу формада бериш мақсадга мувофиқдир. Дмитриев туркий тилларда инфинитив икки хил аффикс билан ясалишини айтади: $\frac{\text{мак}}{\text{мак}}$ ва $\frac{\text{му}}{\text{су}}$

// $\frac{v}{y}$. Биринчи тип инфинитив жанубий туркий тиллар (турк, озарбайжон, туркман, кумиқ; қрим татар, ўзбек) учун ҳосилдир. Бир гуруҳ тилларда (қозоқ, қирғиз, нўғой, татар, бошқирд ва ҳ.) *-мақ* билан ясалш ё бутунлай қўллашмайди ёки баъзи бир феъл ўзакларига қўшилиб қотиб қолган ёки инфинитив ҳисобланмайди. Бу тиллар учун *-уу//оу//у* аффикслари орқали ясалшлар инфинитив ролини бажаради. Юқоридаги аффикслар билан инфинитив ясаладиган туркий луғатларда мазкур форма билан бирга II шахс буйруқ формаси ҳам мавжуддир.

Ҳаракат номининг *-(u)и* аффиксли формаси туркий тилларнинг барчасида мавжуд деб бўлмайди. Бу форма кўпроқ ўзбек, уйғур каби туркий тилларда кенг қўлланиб, қозоқ, қорақалноқ тилларида кам учрайди. Лекин шунини айтиш керакки, мазкур форма мавжуд бўлган тиллар луғатларида *у* феълнинг бош формаси сифатида берилмаган, аксинча *-моқ*, *-у(в)* аффиксли ҳаракат номлари асосий форма сифатида танланган. Тўғри, ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи формасини ясашда *-и(и)* аффиксли форма «жуда кенг қўлланиши, стилистик жиҳатдан нейтраллиги ва лексик-семантик жиҳатдан мураккаблиги билан ҳаракат номининг *-у(в)*, *-моқ* аффикслари ёрдамида ясалувчи формаларидан алоҳида ажралиб туради»¹⁵. Лекин бу форма ҳаракатнинг атамасини, иш, машгулот маъносини англатади,

¹⁴ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948. С. 170.

¹⁵ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973. 188-бет.

кўпроқ от маъносида ҳам қўлланади. Шушнинг учун ҳам луғатларда *-(u)ш* аффиксли формани доминант санаб бўлмайди. Энди ҳаракат номининг *-(y)в* аффиксли формасига келсак, у *-(u)ш* аффиксли формага нисбатан ўзбек тилида жуда кам қўлланади. *-(y)в* аффиксли ҳаракат номи маъно жиҳатдан асосан *-(u)ш* аффиксли билан ясалувчи формага яқин туради. *-(y)в* аффиксли билан ясалувчи формани кўпроқ от маъносида қўлланади, дейиш мумкин.

Қозоқ тилининг 1959 йилда нашр этилган 2 томли изоҳли луғатида ҳам феъллар *-у* формасида бош сўз қилиб чиқарилган. Туркий тиллар луғатларида феъл бош сўз сифатида буйруқ-ўзак формасида берилиб келаётган бўлса-да, лекин буни маъқуллаб бўлмайди. Чунки бушнинг ўзига хос салбий томонлари бор.

Биринчидан, агар бош сўз қилиб чиқарилган феъл II шахс буйруқ формасида бўлса, изоҳда иштирок этадиган феъллар ҳам худди шу формада изоҳланиши ёки эквивалент келтирилиши талаб қилади. Аке ҳолда бош сўз билан унинг изоҳи ўртасида номутаносиблик келиб чиқади. Масалан, ўзбек тилидаги *бормоқ* феълига «бирор томонга ҳаракат қилмоқ, йўл олмоқ, жўнамоқ» тарзида изоҳ берилиши мумкин. Мабодо мазкур феъл *бор-* формасида тавсия этиладиган бўлса, у ҳолда изоҳ ҳам «бирор томонга ҳаракат қил, йўл ол, жўна» тарзида бўлиши тақозо этади.

Иккинчидан, изоҳли луғатларда феъл нисбат формаларининг берилиши ва ишланishi масаласи ҳам уларни ўзак шаклида бериш қатор чалкашлиklarини келтириб чиқаришини кўрсатади. Масалан, *бормоқ* сўзидан деярли барча феъл нисбатлари ясалади. Бироқ *бор* — ўзак шаклида бўлса, унда мазкур феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбатларини ҳосил қилиш (масалан, *борил* дейиш) ниҳоятда сунъийдир. Худди шу фикрни *чиқ*, *буюр*, *юр* каби феълларга нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Учинчидан, феъллар луғатларда ўзак формасида бериладиган бўлса, бизнингча сунъий равишда омонимлар миқдори кўпайиб кетади. Масалан, *қари* сўзи феъл тарзида қабул қилинадиган бўлса унга «қари» (сифат) ва «қари» (узунлик ўлчови) каби сўзлар омоним бўлиб келади. Ёки *уймоқ* феъли «уй» ўзак формасида тавсия этилса, унга «уй» (бино) сўзи, *қўшмоқ* феълнинг ўзак формасига «қўш» (қўшалок) сўзи, *тўймоқ*нинг ўзагига «тўй» (базм) сўзлари луғатчи хоҳишига зид равишда омоним қилиб берилиши шарт. Шу фактларнинг ўзиёқ кўрсатадики, туркий тиллар луғатларида феълларни

II шахс буйруқ формасида беришнинг бирон бир афзаллиги йўқ. Аксинча, бундай йўл тутиш қатор нуқсонларнинг туғилишига сабаб бўлади. Демак, феълларни бош сўз сифатида ҳаракат номи формасида бериш ягона ва тўғри йўлдир. Туркий тилларнинг ҳар бирида ҳаракат номининг у ёки бу формаси, баъзиларида эса бирдан ортиқ формаси мавжуд.

Демак, туркийча-русча луғатларда, шунингдек, туркий тилларнинг изоҳли луғатларида феълларнинг бош сўз сифатида берилишида ана шу формалардан бирини танлаш, мақбул бўлган формани белгилаш керак бўлади. Бу ўринда биз фақат ўзбек тили луғатларида феълнинг қайси формада бош сўз сифатида берилиши тўғри ва мақбуллиги ҳақидагина ўз мулоҳазамизни билдирамиз. Шу вақтга қадар нашр қилинган русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларда, айниқса, сўнгги даврда нашр қилинган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да феъллар *-моқ* аффиксли ҳаракат номи формасида берилган.

Шунинг айтиш керакки, *-моқ* аффиксли форма, аввало, ўзбек тилида жуда қадимдан қўлланиб келаётганлиги, иккинчидан, феълнинг бевосита бош формасини шакллантирувчи энг муҳим омил, шунингдек, уларни лексикографик нуқтаи назардан тўғри ишлатишнинг таъминловчи асосий восита ҳисобланади. Энг муҳими у ўзбек тили луғатларида феълларнинг берилишида традицион формага айланган. Гарчи кейинги даврда яратилаётган ўзбек тили лингвистик адабиётларида баъзан феълларнинг *-моқ* аффиксли формасини инсбатан кам қўлланилаётганлиги ҳақида гап борса-да, бироқ луғатларда мазкур форманинг берилишига эътироз билдирилмаган эди.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1981 йил 6-сонида олим Ренат Дошнёровнинг «Ўзбек лексикографиясининг муҳим бир масаласи хусусида» мақоласи эълон қилинди. Бу мақолада шу давргача нашр этилган «Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча» луғатларга бирор бир эътироз йўқдек туюлса-да, лекин 50—60-йилларда чиқарилган барча луғатларда «жиддий принципал бир хатога йўл қўйиб келинаётгани» авторни ташвишга солади. У ёзади: «...ўзбекча луғатга муайян сўз туркумига онд асосий лексик бирликларнинг қайси бир грамматик формасини мезон қилиб олиш керак — бу масаланинг биттаси; русча сўзликдаги лексик бирликни қайси грамматик формадаги сўз билан таржима қилиш маъқул — бу масаланинг иккинчиси. Ҳар икки масала-

ни «...энг мураккаб ва энг ихчам грамматик категория...» бўлмиш феъл мисолида кўриб чиқайлик». Аслида эса мақола авторни фақат бир нарсасига, у ҳам бўлса, феъл ясовчи *-моқ* аффиксининг ҳозирги ўзбек тилида ишлатилиши масаласига тўхтаб, 50—60-йиллар давомида яратилган икки тилли ва изоҳли луғатларда феълларининг бош сўз сифатида *-моқ* аффиксли формада берилганлигига эътироз билдириб, жиддий, принципиал бир хатога йўл қўйилаётганлиги ҳақида гапирди. У *-моқ* аффикси «ҳозирги... ўзбек тилида ўзаро муомала қилувчиларнинг ёзма ва оғзаки нутқида истемолдан тушиб, арханк формага айланиб қолди. Шундай экан, сўзларнинг *-моқ* формасини ўзбекча-русча луғатларда асосий луғат мақоласи қилиб бериш тўғри бўлиб чиқмайди, деган хулосасига келди. Автор *-моқ* аффиксини ўрнига *-(и)ш* аффиксини олишни, бинобарин, феъл формаларини ҳам, айтайлик, *бориш, ишлаш, ўқиш, ёзиш* тарзида берилиши лозимлигини уқтиради. Авторнинг фикрича, тилда ҳаракат номининг қайси формаси кенг қўллansa, луғатларда феъллар худди шу формада берилиши керак. Буни асослаш учун у ўғуз гуруҳисига онд тилларда ҳаракат номининг *-моқ* формаси активлиги ва бу гуруҳнага онд тилларнинг луғатларида феъллар худди шу формада берилиши, қиччоқ гуруҳисига онд тилларда эса *-(у)в* аффиксли форма активлигини ва бу тилларга онд луғатларда феъллар худди шу формада берилишини айтади. Агар луғатчиликда шундай принципга амал қилиш шарт ва тўғри йўл бўлса, ҳақиқатда ҳам, ўзбек тили феъллари луғатларда *-моқ* аффиксли формада эмас, балки *-(и)ш* аффиксли формада берилиши керак бўлади. Чунки, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат номининг асосий формаси *-(и)ш* аффиксли формадир ва бу нарса мутахассислар томонидан қайд этилган¹⁶. Лекин луғатчиликда шундай йўл тутини шарт ва тўғри деб бўлармикан? Бу ҳақда шунини айтиш мумкинки, биринчидан, тилда феълнинг ҳаракат номи формаси бирдан ортиқ бўлса, луғатларда унинг энг актив формаси берилиши керак деган фикр, ҳеч ким томонидан айтилмаган ва бирон бир манбада асосланмаган. Шу пайтгача на ўзбек тилига, на бошқа туркий тилларга онд адабиётларда луғатларда феълларини қайси формада бериш мақсадга мувофиқлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

¹⁶ Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960. С. 116; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965. 63-бет; Ҳожиев А. Феъл Тошкент. 1973. 188-бет.

Иккинчидан, бу масалани ҳал этишда бизнингча, ҳар бир тилнинг ўз хусусиятидан келиб чиқиб иш кўриш керак бўлади.

Учинчидан, ўзбек тили луғатларида феълни ҳаракат номининг қайси формасида бериш кераклиги масаласига келганда, Р. Дониёровнинг «Эски ўзбек тилида доминант бўлиб келган *-моқ* формали феъллар ҳозирги ўзбек тилида деярли қўлланмай қўйди. Шунинг учун ўзбекча-русча луғатларда шундай формали сўзни бош сўз қилиб бериш ва русча-ўзбекча луғатларда русча инфинитивларни ўзбек тилида *-моқ* аффиксли феъл билан таржима қилиш тилдаги реал ҳодисаларни тўғри акс эттирмасликка олиб келади. Ҳар икки ҳолатда ҳам сўзларни *-(и)ш* аффикси билан шакллантириш мақсадга мувофиқ», деган хулосасига қўшилиб бўлмайди. Чунки қайси форма актив бўлса, феъллар шу формада берилиши керак, деган гап масалани тўғри ҳал этишда етарли (асосли) даъво бўла олмайди. Бу масалада луғатнинг мақсади, унга қўйиладиган талаб, ундан амалда фойдаланишдаги афзалликларини ҳисобга олиб ҳукм чиқариш керак бўлади. Шундай йўл билан иш кўриладиган бўлса, русча-ўзбекча, ўзбекча-русча каби икки тилли луғатларда ва ўзбек тилининг бир тилли луғатларида феълларни *-(и)ш* аффиксли формада эмас, балки *-моқ* аффиксли формада бериш мақсадга мувофиқ бўлиб чиқади. Чунки, биринчидан, *-и(ш)* ва *-у(в)* аффиксли формалар гапда отлашиш хусусиятига эга. *-моқ* билан ясалган форма учун бундай хусусият характерли эмас. Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номининг *-и(ш)* аффикси билан ясалган формасида унинг *-моқ* аффикси ёрдамида ясалган формасига қараганда отлик хусусият кучли. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида *-и(ш)* аффикси турли соҳаларга оид терминлар яашда жуда актив қўлланади. Дарҳақиқат, *-и(ш)* ёки *-у(в)* формали ҳаракат номларида феъллик хусусиятидан кўра отлик хусусияти устун туради. Буни ўзбекча-русча ва ўзбек тилининг изоҳли луғатларидан келтирилган кўплаб тил фактлари ҳам тасдиқлайди. Масалан, *ўқиш, уйланиш, саваш, савалаш* каби сўзлар бош маънода изоҳли луғатда, шунингдек, ўзбекча-русча луғатда ҳам *ўқимоқ, уйланмоқ, савамоқ, саваламоқ* феълларидан иш оти тарзида берилиши билан бирга, уларнинг мустақил тушунча ифодаловчи яхлит маънолари ҳам алоҳида кўрсатилган.

Мақтов, тергов, сайлов, чақув, ўлчов, ўқув, ўров, ўтов каби сўзларнинг эса ҳатто бош грамматик маъно-

лари берилмай, улар от сифатида тавсия этилган. Шу фактларнинг ўзиёқ феълларни бош сўз сифатида *-моқ* шаклида беришнинг афзаллигини кўрсатиб турибди. Масалан, *ўқимоқ* феълнинг олайлик. «Ўзбекча-русча луғат»да *ўқимоқ* феълни 6 маънода, *ўқиш* эса 3 мустақил маъно билан тавсия этилган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса *ўқимоқ* учун 7 та, *ўқиш* учун 2 маъно кўрсатилган. Агар *ўқиш* сўзи доминант форма қилиб бериладиган бўлса, *ўқимоқ*нинг барча маънолари *ўқиш* луғат мақоласи остига бириктирилиши керак бўлади. Амалда эса ундай қилиш мумкин эмас, чунки аслида от туркумидаги сўзга (қиссланг: *ўқиш* — учеба, чтение) сунъий равишда феъл функцияларини юклаган бўламиз. Хусусан, феъл ҳақида гап борганда маънолар феъл категориясида тавсия этилиши керак. Масалан, *саваш*, *саралаш*, *ўқиш* формасида бериладиган бўлса, *савамоқ*, *сараламоқ*, *ўқимоқ* феълларининг барча семантик структураси очиб берилиши керак.

Феъллар *-и(ш)* воситасида бериладиган бўлса, *-моқ* аффиксли феълларнинг барча функцияси *-(и)ш* аффиксини олган сўзга ўтади. Бунда, биринчидан, *-моқ* аффиксли феъллардан бутунлай воз кечилади, иккинчидан, *-(и)ш* аффиксли феълларда маънолар миқдори ўз-ўзидан камайиб кетади.

Юқоридан айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин.

1. Икки тилли ва изоҳли луғатларда феълларни *-моқ* формада шакллантириш ўзбек тили нуқтаи назардан бирдан-бир тўғри йўлдир. Чунки *-моқ* аффикси жуда қадимий бўлиб, шу пайтгача деярли барча ўзбек тили луғатларида доминант форма бўлиб келди; муҳими, у традицион формага айланиб қолди.

2. Ўзбек тили илмий грамматикаларида *-(и)ш* аффикси *-моқ* формасига нисбатан кенг қўлланиши таъкидланса ҳам луғатларда *-моқ* формасининг доминант форма бўлиб ҳисобланишига эътироз билдирилмаган, бинобарин *-моқ* формасининг доминант форма эканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган. Шунга кўра, биз ўзбек тили луғатларида феълларни *-моқ* аффиксли формада шакллантиришни бирдан-бир тўғри йўл деб ҳисоблаймиз.

3. Луғатларда феълларни *-моқ* аффикси билан бериш полисемантик сўз маъноларининг тўлалигича акс эттириш имконини беради.

Демак, ўзбек тили луғатларида феъл формаларини *-моқ* аффикси билан шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади.

ҲАРАКАТНИНГ КУЧЛИ-КУЧСИЗЛИГИ ВА ТАКРОРИЙЛИГИНИ КЎРСАТУВЧИ ФЕЪЛ ФОРМАЛАРИНИНГ ИШЛАНИШИ

Ўзбек тилида шундай аффикслар борки, улар баъзи феълларга қўшилиб, ҳаракатнинг кучли-кучсизлик даражасини, давомийлигини ёки шу каби бошқа хусусиятларини ифодалайди. Масалан, *-кила*, *-гила/-қила*, *-гила* (*турткиламоқ*, *тепкиламоқ*, *югургиламоқ*, *чўзгиламоқ*, *торткиламоқ*), *-(и) мсира* (*кулимсирамоқ*, *йиғламсирамоқ*), *-(и)нқира* (*оқаринқирамоқ*, *сўлинқирамоқ*, *ётинқирамоқ*); *-ла* (*силталамоқ*, *шиқаламоқ*) аффикслари шулар жумласидандир. Бундай аффикслар билан ясалган феъл шаклларининг характери ҳақида ўзбек тилшунослигида шу вақтгача аниқ бир фикрга келинмаган. Бу типдаги аффикслар тилшуносликка оид айрим адабиётларда ҳам феъл ясовчилар, ҳам феълнинг вид шаклини ясовчилар қаторига киритилса¹⁷, баъзиларида эса умуман тилга олинмайдиган¹⁸ ҳам. Шубҳасиз, мазкур аффикслар билан ясалган феъл формалари ўзбек тили изоҳли луғатида алоҳида луғат мақолали сифатида берилди, демак изоҳланади. Лекин кўрсатилган типдаги аффиксларнинг характери, уларнинг специфик хусусиятлари ҳақида ўзбек тилшунослигида муҳим бир фикрга келинмаганини сабабли бу аффикслар ёрдамида ясалган феълларни изоҳлашда маълум қийинчиликлар, турли чалкашликлар, изоҳлаш жараёнида эса ҳар хилликлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, *-ла* аффикси билан ясалган *силталамоқ* феъли *силтамоқ*дан фарқланувчи тамомилан янги феъл (янги сўз) деб қаралса, изоҳ бир хил, агар мабодо *силталамоқ* феъли *силтамоқ* феълининг вид шакли деб қаралса¹⁹ турган гапки, изоҳ тамомилан бош-

¹⁷ Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд. 1960. 134—137-бетлар; Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент. 1957. 425, 441-бетлар.

¹⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. 1962.

¹⁹ Ўзбек тилида феълнинг вид категорияси бор-йўқлиги ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Айрим тилшунослар бу категория мавжудлигини тан олсалар (масалан, Фердаус С. Феълларнинг вид категорияси. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари//Ўзбек тили масалалари. Тошкент, 1957, 85—93-бетлар), бошқалар, айниқса, филология фахлари докторлари В. В. Решетов, А. Ҳожиев вид категориясини умуман тан олмайдилар. Биз мазкур мунозарали масала юзасидан қатъий фикр билдириши мақсад қилиб қўймаганимиз сабабли, яъни бизнинг текшириш объектимизга кирмагани учун у ҳақда батафсил тўхтаб ўтирмаймиз.

қача бўлур эди. Масалага биз ўйлагандек ёндошладиган бўлса, биринчи ҳолда *силталамоқ* феълнинг изоҳи *силтамоқ* феълнинг изоҳидан тамомла фарқли бўлиб, унинг *силтамоқ* феъли билдирган ҳаракатдан бошқа ҳаракат эканлигини кўрсатиш керак бўлади. Иккинчи ҳолда эса *силталамоқ* *силтамоқ* феълнинг вид шакли эканлиги кўрсатилади ва шунинг ўзи *силталамоқ* феълнинг изоҳи деб ҳисобланади. Бу изоҳдан сўнг эса уш тасдиқловчи иллюстратив мисол — цитаталар келтириш билан чегараланиш мумкин эди. Бироқ, ўзбек тили фактлари ва кўрсатилган типдаги аффикслар ҳақида мавжуд адабиётларда йўл-йўлакай айтилган баъзи фикрлар уларнинг хусусиятларига мос келмаслигини ва улар ёрдамида ясалган феълларни изоҳли лугатда тамомла янги феъл сифатида қараш ҳам, шунингдек, феълнинг бирор вид шакли деб изоҳлаш ҳам тўғри бўлмаслигини кўрсатади. Чунки бу типдаги аффикслар феълларга қўшилб, шу феъл билдирган ҳаракатдан тамомла бошқа ҳаракатни билдирувчи янги феъл ясамайди. Масалан, *кулдимсирамоқ*, *оқаринқирамоқ*, *турткиламоқ*, *силталамоқ* феъллари *кулмоқ*, *оқармоқ*, *туртмоқ*, *силтамоқ* феъллари билдирган ҳаракатдан тамомла бошқача ҳаракатни билдирмайди. Балки шу феъллар билдирган ҳаракатнинг бирор жиҳатдан характерини кўрсатади, холос. Масалан, *оқаринқирамоқ* оқариш ҳаракатининг кучсиз даражасини, *турткиламоқ* эса туртин ҳаракатининг такрорийлигини билдиради. Бу жиҳатдан *оқаринқирамоқ*, *силталамоқ*, *тепкиламоқ* феълларини *оқармоқ*, *силтамоқ*, *тепмоқ* феълнинг вид шакли деб қараш тўғридек кўрилади. Бироқ, ўзбек тилида, шунингдек, бошқа туркий тилларда вид категорияси борлиги неботланмаган. Бу жиҳатдан машҳур тилшунос олим Б. А. Серебренниковнинг туркий тилларда вид категорияси бор-йўқлиги ҳақидаги қуйидаги мулоҳазалари диққатга сазовордир: «Туркий тилларда феълларнинг вид категорияси йўқ. Вид маъносини билдирувчи айрим феъл группалари бор, холос. Буларда вид маъносини англатувчи қисм ё суффикс ёки асосий феълнинг равишдош формаси ва кўмакчи феълларнинг тусланишли формасидан иборат бўлади. Кўп туркологларнинг туркий тилларда виднинг грамматик категория сифатида мавжудлигини эътироф этишлари ҳеч қандай асосга эга эмас»²⁰. Шунингдек,

²⁰ Серебренников Б. А. Проблема глагольного вида в тюркских языках (доклад)//В сб.: Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата. 1958.

филология фаилари доктори А. Ҳожиев ҳам ўзбек тилида вид категорияси йўқлигини шинончи далиллар билан кўрсатиб берган: «Ўзбек тилида (ўйлаймизки, бошқа туркий тилларда ҳам) феълнинг қандайдир вид категорияси борлиги ҳақида габириш қийин. Феълнинг шундай категорияга эгаллиги айтилгани билан амалда уни исботлаб бўлмайди. Кўмакчи феъллар ва *-гила*, *-кила* (*-фила*, *-қила*), *-(и)нқира* каби аффикслар ифода-далайдиган маънолар ўзбек тилида қандайдир вид (тарз, тус) категорияси бор дейиш учун асос бўла олмайди»²¹. Бундан ташқари, биз кўрсатган тидаги аффикслар ўзбек тилидаги ҳамма феълларга хос эмас, улар маълум системани вужудга келтирмайди, балки айрим феълларгагина қўшилади. Масалан, ҳаракатнинг такрорланишини билдирувчи *-ла* аффикси *силтамоқ* (*силталамоқ*), *булғамоқ* (*булғаламоқ*), *ивирсимоқ* (*ивирсиламоқ*), *ниқтамоқ* (*ниқталамоқ*) каби санокли феълларгагина қўшилади. Шу сабабли уларни вид категориясини ҳосил қилувчи аффикслар дейиш учун ҳам старли асос йўқ.

Демак, ҳаракатнинг бирор жиҳатдан характерини кўрсатувчи феъл формаларини тамомла янги маъноли (алоҳида ҳаракат билдирувчи) сўз — феъл сифатида ҳам, феълнинг вид шакли сифатида ҳам изоҳлаб бўлмайди.

Умуман, ўзбек тилида феълнинг вид категорияси борлиги ва унинг қандай турлари ва бу турларнинг қандай шакллари борлиги ҳали исботланмаган. Шу жиҳатдан ҳам юқоридаги каби феъл формаларини изоҳли луғатда вид шакли деб бериш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Бундан ташқари, масалан, *силталамоқ*, *оқаринқирамоқ* феъллари *силтамоқ*, *оқармоқ* феълнинг фалон вид шакли дейиш билан уларнинг маъноси очилмайди. Нашр этилган ўзбек тилининг икки томли изоҳли луғатида ҳам бу каби феъл формалари вид категорияси сифатида талқин қилинмаган.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни тузувчилар учун чиқарилган «Қўлланма»да юқоридаги каби аффикслар билан ясалган феъл формалари ҳақида «...-гила, -кила, -қила, -фила, -(и)нқира, -(и)мсира» каби аффикслар билан ясалган *югургиламоқ* (*югурмоқ* феълидан), *турткиламоқ* (*туртмоқ* феълидан), *торткиламоқ* (*тортмоқ* феълидан), *эзгиламоқ* (*эзмоқ* феълидан), *совинқирамоқ* (*совимоқ* феълидан), *кулимсирамоқ* (*кулмоқ* феъли-

²¹ Қаранг: Ҳожиев А. Феъл. Тошкент 1973. 89-бет.

дан) каби тус формаларнинг кенг қўлланиладиганлари ҳам луғатга киритилади»²²,— дейилади, холос. Аммо уларни изоҳлаш принциплари аниқ кўрсатилмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида тўпланган фактлар ва изоҳли луғат тузувчиларни томонидан орттирилган кўп йиллик иш тажрибалари ва махсус текширишларимиз шуни кўрсатадики, ҳаракатнинг бирор жиҳатдан характеристикасини кўрсатувчи аффикслар билан ясалган феъл шаклларини изоҳлашда, бизнингча, ўзак-негиз ифодалаган ҳаракат билан, шу ҳаракатнинг характеристикасини билдирувчи аффикс маъносини кўрсатишининг ўзи кифоядир. Фикр исботи учун *тепкиламоқ* феъли луғат мақоласини тўлланигича келтирамиз:

ТЕПКИЛАМОҚ 1. Оёғи билан кетма-кет зарб бермоқ, такрор-такрор тепмоқ. *Бир-бирини тепкилаб уришмоқ. Тепкилаб лой пишитмоқ. * Эртадан буён Ермат бу кўчани дастакли сунурги билан қиртишлайди, чуқурчаларга тупроқ солиб тепкилайди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Гўнг аравага роса тепкилаб босилган, ғилдираклари юк зўридан ғижирлар, қўш от уни базўр тортар эди* (Ҳ. Ғулум, Сенга интиламан).

2. Босиб пайҳон қилмоқ, йўқ қилмоқ, топтамоқ. *От туёғи тепкилаб кетган, Лолазорлар ўтар хаёлдан* (Ҳ. Шарипов). [Афанди] *Ҳўкизни тутди, уйига олиб кириб: Жаззойи киши бировнинг экинини тепкиласин!— деб сўйиб юборди* («Латифалар»).

3. *кўчма* хўрламоқ, камситмоқ.

Оқаринқирамоқ феълнинг изоҳлашда ҳам юқоридаги ҳолатни кўришимиз мумкин.

ОҚАРИНҚИРАМОҚ. Бир оз (сал-пал) оқармоқ. *Хўжайин ўғирлик пулни санаётганда қўлга тушиб қолгандай оқаринқираб дудуқланиб, саноқдан адашиб кетди* (А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда). *Шофёрнинг рангги оқаринқираб, вазоҳати бузилди.* («Қ. Ўзб»). Баъзан *оқаринқирамоқ* маъносинда *оқаришмоқ* сўзининг ишлатилиш ҳоллари учрайди. *-(у)и* аффикси билан қўлланган *оқаришмоқ* феъли ҳам бу ўринда ҳаракатнинг кучсиз даражасини кўрсатади: *Салимхоннинг оқаришган юзига қон югурди* (А. Қаҳҳор, Сароб). *Сўл томонда Бақақуруллоқнинг паст-баланд уйлари, қон-қорайиб турган якка-дуқка дарахтлардан нари азим дарё оқаришиб кўринади* (А. Қаҳҳор, Қўшчи-

²² Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент. 1964. 21-бет.

* — мазкур белги тўқима мисол билан бадний адабиётлардан олинган мисолни фарқлаш учун қўйилди (Ю. Х).

нор). Бизнинг кузатишларимиз бўйича, ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги аффикслар ҳаракат характеристикасини кўрсатувчи феъл шакллари ясайдн: *-ла: ишқаламоқ, сийпаламоқ, силталамоқ, юлқиламоқ*. Шунн айтиш керакки, бу ерда *-ла* аффикси *ишла, бошла* каби сўзлардаги бошқа сўз туркумидан сўз ясовчилик функциясидан бошқачароқ хусусиятга эга. *-ла* аффикси юқоридаги каби саноқли феълларга қўшилиб, ўша сўздан янги сўз эмас, балки мазкур сўзлар билдирган ҳаракатнинг бирор томондан характеристикасини аниглайди, холос. Мисоллар: *Қум ва лой билан қўлларини ишқалаб кенг юзлари ва бошларини обдон ювдилар* (Ойбек, Қўш қораймас). [Иўлчи] *Тоза сунурги билан уларни бошдан-оёқ сунурди, қўлларини билан сийпалади, бармоқларини билан ёлларини таради* (Ойбек, Қутлуг қон). *Аҳмад Хусайн бир отликқа газаб билан тош отди-ю ҳайқириб, жиловига чангал солди, силталади* (Ойбек, Нур қидириб). *Ўғай онанинг зарда-ю зуғумларига, силталалашларига чидолмаган Умид яна Ачаободга қочиб кетди...* (Мирмуҳсин, Умид). *Торт-торт қилиб виручка пуллардан юлқилаб серхархаша жигилдонини тинчитиб юрган ...баъзи шофёрларнинг мушугини пишт дейилгани ҳам йўқ.* («Муштум»). [Ҳури] *Телбаларча онасини юлқилай бошлади* (П. Фозилов, Оқим).

-кила (-қила, -ғила): тепкиламоқ, турткиламоқ, тортқиламоқ, чўзгиламоқ. Мисоллар: *Унсин наридан-бери чой дамлади, қўруқ янтоқ ва қамшиларга ўт кетмасин учун ўтти тепкилаб ўчирди.* (А. Қаҳҳор, Даҳшат). *Ортиқнинг нурсизланган кўзларига буюк умид билан тикилиб турган Тиченко аянчли товуши билан Ортиқни турткилади.* (Б. Қербобоев, Дадил қадам). *Қизлар ўз буюмларини таниб, уни бир бошдан тортқилай бошладилар* (И. Раҳим, Чин муҳаббат). Биз кўриб ўтган *-ла, -кила (-қила, -ғила)* аффикслари билан ясалган феъл шакллари ҳаракатнинг давомийлиги ёки такрорийлигини ифодалайди.

-(и)нқира: оқаринқирамоқ, ёқинқирамоқ, қизаринқирамоқ, чўчинқирамоқ. Мисоллар: *Қизнинг юзи бир оз оқаринқираган эди* («С. Ўзб»). *Трест бошлиги: масаланинг бир томони менга ёқинқирамай турипти* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). *Миржалил ака ўзининг ўйламай берган бу саволидан қизаринқираб кетди* (Д. Нурий, Боғларда баҳор).

-(и)мсира: кулимсирамоқ, йиғламсирамоқ. Мисоллар: *Элмурод ҳам унга қаради-да, кулимсираб-*

туриб сўради (П. Турсун, Ўқитувчи). *Чумолича кўринсам ҳам кўринар эканман-ку ишқилиб!*— деди хотин *й и ф л а м с и р а б* (А. Қаҳҳор, Майнз емаган хотин). Биз юқорида кўриб ўтган иккала аффикс ҳаракатнинг тўла бажарилмаганлигини, бажаришга киришганлигини, тугалланмаганлигини билдиради.

Шунинг ҳам айтиш керакки, ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи юқорида келтирилган аффикслар билан ясалган барча феъл шаклларининг изоҳи ҳамма вақт бир хил бўлавермайди. Бу аффикслар фақат ҳаракатнинг характеристикасини билдирган ҳоллардагина изоҳ юқорида кўрсатилганидек бўлиши мумкин. Бироқ бу аффикслар билан ясалган феъл шакллари яна бошқа хусусиятларга ҳам эга бўлади. Бинобарин, бундай ҳолларда уларнинг изоҳи ҳам ўзгаради. Фактларнинг кўрсатишича, улар қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Бу аффикслар билан ясалган феъл шакли ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатмаслиги, унинг маъноси бош шаклнинг²³ маъноси билан деярли бир хил бўлиши мумкин. Масалан, *қувмоқ* — *қувламоқ*, *чандимоқ* — *чандиламоқ* феълларидан айнан бир маъно англашилади. Мисолларни қийинлаштиради: *Тузукроқ кийинмадим ҳам; костюмчан, рўмолни бошимга ташлаб ташқарига чиқдим. Гўё бир киши орқамдан қувиб келаятгандай кўча томон отилдим* (Д. Нурий, Боғларда баҳор). *Боғ оралаб ўтган кимсасиз ёлғиз оёқ йўлдан, калишимни қўлимга олиб чопардим. Худди орқамдан ўша Турсун ўзининг ёвуз нияти билан қувлаб келаятгандай* (Д. Нурий, Боғларда баҳор). *Қанча совчиларни қувиб юборди ахир* (Ойбек, Қутлуг қон). *Ермат чағир-чуғур қилиб ошиқ ўйновчи маҳалла болаларини зириқтириб қувлайди* (Ойбек, Қутлуг қон). Бу мисоллардаги *қувламоқ* феъли *қувмоқ* феъли маъносига қандайдир қўшимча маъно беради дейиши қийин. Бундай ҳолларда ҳам ясама шакл (*қувламоқ*, *чандиламоқ*) шубҳасиз лугатга киритилади. Чунки улар янги сўз саналади. Лекин уларнинг ҳар бири алоҳида изоҳланмай, бош шакл билан айнан бир хил маънода эканлиги айн. (яъни айнан) белгиси билан кўрсатилади ва айтилган фикрни тасдиқловчи мисол — цитата берилди. *Чандимоқ* ва *чандиламоқ* феъллари учун ҳам худди шундай изоҳ берилиши мумкин:

ЧАНДИЛАМОҚ айн. *чандимоқ*. Уларнинг ишораси билан икки сарбоз оғзи каноп билан *чандилган*

²³ Феълнинг ҳаракат характеристикасини билдирувчи аффиксни қабул қилмаган шаклини шартли равишда «бош шакл» деб атадик.

қопни олиб келиб ҳалиги кишиларнинг оёғи остига ташлади (С. Қароматов, Бир томчи қон). Сотиболди етаклаб келган учинчи от эгарига Миркомил ч а н д и б боғланган эди (Ҳ. Гулом, Машғал). Фолбин оғзини йи- гиштириб, латтага ч а н д и б ўралган, катталиги данак- дай бир нимани енг учидан чиқариб берди (Ойбек, Қутлуғ қон).

2. Бу аффикслар билан ясалган айрим феъллар ҳа- ракатнинг характеристикасини кўрсатмаслиги, бутун- лай янги маъно касб этган бўлиши мумкин. Улар бу- тунлай янги сўз сифатида қаралиши билан бирга, ало- ҳида лексик маъно сифатида изоҳланади ҳам. Масалан, *босинқирамоқ* феъли шундай хусусиятга эга, яъни *босинқирамоқ* феъли *босмоқ* феъли билдирган ҳаракат- нинг кучсиз даражасини билдирмайди. Балки у *босмоқ* феълидан фарқланувчи тамомила янги сўз — феъл ҳи- собланади. Шунинг учун изоҳли луғатда алоҳида феъл сифатида берилади ва маънолари тўла равишда кўр- сатилади.

БОСИНҚИРАМОҚ Тушида кўрқиб безовта бўлмоқ, уйқу аралаш гапирмоқ, алаҳламоқ. *Мен: «Нўлдошев, босинқираяяпсизми! Тинч ётинг!» деб кўлдим ва уни ётқизиб қўйдим* (Н. Сафаров, Жангчи шоир). *Воҳид худди ёмон туш кўриб босинқирагандек қўзларини очиб чуқур нафас олди* (О. Ёқубов, Тилла узук).— *Босинқирадингиз сингдим,— деди кекса аёл,— қаттиқ босинқирадингиз.— Босинқирабман, буни қаранг,— деди Пафиса сочини текислаб* (Мир- муҳсин, Умид).

3. Ҳаракатнинг характеристикасини билдирувчи феъл шакллариининг айримларида маънода бирор кон- крет нарсага хосланиш юз бериш ва ҳаракатнинг ха- раактеристикасини билдирмаслиги мумкин. Бундай феъл- ларни изоҳлашда уларнинг ана шу хусусияти ҳам ал- батта кўрсатилиши лозим. Масалан, *ошамоқ* феъли аслида *ошамоқ* феъли билдирган ҳаракатнинг такро- рийлигини билдирувчи форма бўлганлиги унинг семан- тикасидан сезилиб турибди. Ҳозир бу форма асосан тут, майиз ва шу каби донадор нарсаларни кафтга тўлди- риб оғизга тиқиб ейиш маъносига қўлланади. У ошаш ҳаракати такрорий, давомли бўлган ҳолларда ҳам деяр- ли қўлланмайди. Бир мисол: *Гарчи ўзидан бошқа ла- ганга қўл узатган киши бўлмаса ҳам, худди бировдан қизгангандек тез-тез ошар ва чайнамасдан ютар эди* (П. Турсун, Ўқитувчи). Бу мисолдаги *ошамоқ* феъли билдирган ҳаракат такрорий, давомли ҳаракат. Лекин

бу маънони ифодалаш учун *ошаламоқ* феъли қўлланмаган ва қўлланмайди ҳам.

Қашламоқ феъли ҳам *қашимоқ* феъли билдирган ҳаракатнинг такрорийлигини, давомийлигини билдирувчи форма бўлган. Ҳозирги даврда ўзбек шеваларида бу икки форма айнан бир маънода ишлатилгани ҳолда ўзбек адабий тилида у *қашламоқ* — асосан қашлағич билан от, сигир кабиларни қириб, қашиб тозалаш маъносидеда қўлланади.

Демак, ҳаракатнинг характеристикасини билдирадиган феълларни изоҳлаш процессида ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олиниши керак. Шу жиҳатдан *қашламоқ* феълининг луғат мақоласи қуйидагича бўлиши мумкин:

ҚАШЛАМОҚ 1. Қашлағич билан от, сигир кабиларни қириб тозаламоқ. *Бек отнинг ёлини силади, бўйнидан қучоқлади, кўзларидан ўтди. Ерда ётган қашлағични олиб, яғринини, сонларини қашлади* (Ҳ. Ғуллом, Машъал). *Ойнаса унинг [отнинг] қорни, сағринини қашлағич билан қашлади* (Ҳ. Ғуллом, Тошкентликлар).

2. айн. *қашимоқ*. *Қутбиддинов рюмкаларни яна тўлдирди, вилка билан иягини қашлаб давом этди* (А. Қаҳҳор, Ужар). *Зиёхонов Гўлаганга қараб, тақир бошини қашлади* (А. Мухтор, Чипор). *Бош қашламоқ айн. бош қашимоқ қ. бош*.

3. *кўчма, кам қўлл.* Алдаб-сулдаб йўлга солмоқ, бирор ишни қилишга кўндирмоқ. [*Мастура*] *Ахир, сиз қизиқсиз! Беш кун сабр қилинг, кув-пуёвга чиқсин, бир ой-ярим ой ўтсин, ундан кейин аста-аста қашлаб ишга солайлик-да!* (Ҳамза, Паранжи сирлари).

Изоҳли луғатда *қашламоқ* феълининг асосий маъносидан ташқари кўчма маъноларда қўлланиш ҳоллари ҳам кўрсатилган. Лекин асосий маъно қилиб юқорида айтилган (изоҳли луғатда иккинчи маъно қилиб кўрсатилган) қашлағич билан от, сигир кабиларни қириб, қашиб тозалаш маъноси берилиши керак.

4. Бош шакл билан ясама шаклнинг маънолар миқдори бир хил бўлмайди. Бунда уч ҳолат бўлиши мумкин:

а) бош шакл бирдан ортиқ маънога эга бўлгани ҳолда ясама шакл бош шакл билдирган бир ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатади. Масалан, *чўзмоқ* феъли бир неча маънога эга. Шу феълнинг *чўзғиламоқ* шакли фақат бир маънога эга. *Чўзғиламоқ* феъли *чўзмоқ* феъли билдирган бир ҳаракатнинг (резинка каби нарсаларни тортиб узайтириш ҳаракатининг) характерис-

тикасини кўрсатади. Демак, *чўзғиламоқ* феълини изоҳлашда бизнингча ана шу муҳим томонига алоҳида эътибор бериш керак. *Чўзмоқ* ва *чўзғиламоқ* феълларининг изоҳли луғатда қандай берилганлигини келтирсак юқоридаги фикримиз янада ойдинлашади.

ЧУЗМОҚ 1 Тортиб узайтирмоқ, узайтмоқ. *Резинкани чўзмоқ. Хамирни чўзмоқ.* /Уриб, пачоқлаб, чигирдан ўтказиб ёки бошқа бирор йўл билан узайтирмоқ, ёймоқ, тўзмоқ. *Симни болғалаб чўзмоқ.* * *Қоратой, қизил чўғ бўлган темир парчасини болга билан гурс-гурс урар, яссилар, чўзар, қайирав эди* (Ойбек, Қутлуғ қон).

2 Узатмоқ, чўзилтирмоқ. *Ёрдам қўлини чўзмоқ. Қўл чўзиб кўришмоқ. Туяга янтоқ керак бўлса бўйинини чўзади* Мақол.

* *Афғон чойфуруш қорнини тўйгазиб бўлиб, дарров оёқларини чўзди, тиззаларини уқалаб гапга тушди* (А. Мухтор, Опа-сингиллар). *Сал ўтгач, Олимовнинг ўзи ҳам бўйинини чўзиб тузоққа қаради* (Х. Назир, Сўнмас чақмоқлар). *Совунгар балога қолишини билиб тезда пул чўзди* (Ж. Шарипов. Хоразм).

3 Узайтирмоқ (муддат, вақт ва ш. к. ҳақида). Уқув йилни августгача чўзмоқ. /Орқага судрамоқ, кечиктирмоқ, пайсалга солмоқ. *Экин кампаниясини чўзиб юборманг.* * *Шошилмасликнинг иккинчи, ҳам кучли сабаби, мумкин қадар, тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни «соғин» эди* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён).

4 Товушларни оdatдагидан узунроқ талаффуз этиб, дона-дона қилиб гапирмоқ. *Ҳа-ҳа, ундоқ, дегин,— деди Ефим Данилович чўзиб, гўё мушкул бир масалани зўрға тушуниб олгандай* (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

5 *Кўчма* Бир гапни ҳадеб гапиравермоқ, гап чайнамоқ, эзмалик қилмоқ. *Гапни чўзмоқ.*

6 Иқтисод қилиб, тежаб-тергаб кўпга етказмоқ. *Оз пул бўлса ҳам, чўзиб-чўзиб уч кунга етказди.* * *Бу маблағни у [Тўғонбек] анча чўзди* (Ойбек, Навоий).

7 с. т. Қўл билан бирор нарсага бермоқ, узатмоқ. *Чўз-чўз!* *Бу ер ҳазилнинг жойи эмас* (А. Қаҳҳор, Оғайнилар). *Бўй чўзмоқ қ. бўй. Кекирдак чўзмоқ қ. кекирдак* (II том, 384—385-бетлар).

ЧУЗҒИЛАМОҚ Давомли гарзда, такрор ҳолда чўзмоқ (қ. *чўзмоқ*²⁴ [Мўтилла] *Бош кийимини қўйнидан*

²⁴ Қавс ичида *чўзмоқ* 1 деб кўрсатилиши *чўзмоқ* феъли билдирган биринчи ҳаракат (биринчи маъно)нинг характеристикаси эканини билдиради.

яна олди, узун титроқ бармоқлари билан жиягини чўзилади (А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда).

б) Ясама шакл бош шакл билдирган ҳаракатнинг (ёки ҳаракатларнинг) характеристикасини кўрсатиши ёки яна бошқа маънони (бошқа ҳаракатни) билдириши мумкин. Масалан, *туртмоқ* ва *турткиламоқ* феъллари худди шундай феъллар жумласидандир. *Туртмоқ* ва *турткиламоқ* феълларининг изоҳли луғатдаги луғат мақоласи ҳам бу фикрни исботлайди. Биз уни айнан келтирамиз.

ТУРТМОҚ 1 Қисқа муддатли кескин зарб бермоқ. *Бировни беҳосдан туртиб юбормоқ.* * *Полвон одамларни итариб, туртиб ўтди* (Ж. Шарипов, Хоразм)/Шундай зарб билан бирор ишора қилмоқ. *Қизча тирсаги билан дугонасини туртиб қўйди.* * [Давлатёр] *Элмуродни туртиб: Мен сизга айтган қизни кўрсатайми? Ҳу анави, ўртадаги қора камзулли! Қаранг,— деб пичирлади* (П. Турсун, Уқитувчи)/Шундай зарб билан бирор нарсани сурмоқ, итармоқ. *Оловни туртиб ёндирмоқ.* * *Синфдан Асад қори билан элликбошининг олдига тушиб қози чиқди.— Ёқ буларни!— деди у тахталарни ҳассаси билан туртиб* (М. Исмоилий, Фарғона т. о.). *Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб, «манови Мусулмончўлоқ!» деди унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб, «бунов, Худойбачча» [Худоёрбачча] деди* (А. Қодирий, Утган кунлар).

2. *кўчма* Хўрламоқ, турткиламоқ. *Бировни ноҳақ туртиш, хўрлаш ярамайди. Ургандан туртган ёмон. Мақол/Ғап билан ўрмоқ. Иигилиш жойида ўтди. У кишиларни анча туртиб, чангини қоқиб қўйди, дастлабки ютуқлар билан эсанкираб, хотиржамликка берилиб кетганларнинг кўзини очди* (Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси).

3 с. т. *кетмоқ, ўтмоқ, қўймоқ* феъллари билан бирга келиб қайд қилмоқ, таъкидламоқ маъноларини ифодалайди. *Биз юқорида ҳам туртиб ўтган эдикки, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган* (А. Қодирий, Утган кунлар). *Колхозимиз тўғрисида бирор нарса ёзиш ниятлари бўлса, холамнинг ўзбек совет аёлларига мутлақо ёт бўлган мана шу ёввойилик одатларини ибрат учун қаламлари учида туртиб ўтсалар* (Н. Сафаров, Хадича Аҳророва, II том, 229-бет).

* *Туртиб чиқмоқ* текис жойга нисбатан бўрттиб турмоқ, кўтарилиб турмоқ. *Деворнинг туртиб чиқ-*

қан жойлари. * У ер-бу ерда ҳайбатли тошлар ён томондан туртиб чиқиб қоларди (Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар).

ТУРТКИЛАМОҚ 1 Ҳа деб туртавермоқ, бетўхтов туртмоқ.

2 *кўчма* Бўлар-бўлмасга хўрлайвермоқ, камситмоқ. Унинг [Зумрад]нинг онаси йлиб кетган, ўгай онаси унга нонни ҳам йлчагандай қилиб берар, камситиб турткиларди (С. Зушинуова, Гулхан).

3 *кўчма* Қойиб уришиб, дакки бериб турмоқ. У [Дилдор] хуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эрқароқ эди. Аммо Асрора ноз-фироқларига қарамай, турткилаб-турткилаб шига соларди (С. Аҳмад, Уфқ, II том, 229-бет).

в) Бош шакл ҳам, ясама шакл ҳам кўн маъноли бўлиши мумкин. Лекин улардаги маънолар миқдори бир хил бўлмайди. Бунда ясама шакл бир маънода бош шакл билдирган бир ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатади. Унинг қолган маънолари бош шаклнинг бошқа маъноларидан бутунлай фарқ қилади. Масалан, *тортмоқ* феъли кўн маъноли («Ўзбекча-русча луғатда» 12 маъносн, изоҳли луғатда 18 маъносн кўрсатилган), *тортқилагоқ* феъли *тортмоқ* феъли билдирган бир ҳаракатнинг (бирор нарсанн бирор томонга тортиш ҳаракати) характеристикасини кўрсатиш билан бирга яна икки маънога эгадир. Бу маънолар бош шаклда йўқ. Шу сабабли луғатда *тортқилагоқ* феълннинг *тортмоқ* феълн билдирган бир ҳаракатнинг характеристикасини билдириши ва ўзига хос яна икки маънога эгаллиги кўрсатилади.

ТОРТҚИЛАМОҚ 1 Ҳа деб тортавермоқ, тартибсиз равишда ҳар томонга тортмоқ, тартиб-тартиб қўймоқ, ҳар томонга тартиб тўзғитмоқ. *Этагидан тортқилагоқ*. * *Фир-фир эсаётган баҳор шабадаси сочларини тортқилар, гул ва кўкат ҳидларини димоқларга урарди* (А. Мираҳмедов, Кулган чечаклар).

2 Талаб, ҳар томонга тартиб, олиб кетмоқ. *Адолат қопчиғини очди. Унда ангишвонадан тартиб, ип-ипакларгача бор эди. Қизлар ўз буюмларини таниб, уни бир бошдан тортқилай бошладилар* (И. Раҳим, Чин муҳаббат)./Талон-торож қилмоқ, юлқинмоқ. *Нафс балосига учраган айрим шофёрлар, кондукторлар билан тушган пуллардан тортқилаш билан овора.* («Муштум»).

3 *кўчма* Ҳол-жонига қўймай, ҳамма ёқдан турткиламоқ, дакки бермоқ. [Иўлчи] *Шу камбағал қариндош-*

ни торт қилмасдан тинч қўйинглар. Умид билан шу ерда юрипти, шу ерда қолсин у (Ойбек, Қутлуғ қон, II том, 208-бет).

Хуллас, ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатувчи феъл шаклларини изоҳлашда юқорда айтилганидек, бош шакл билдирадиган ҳаракат ва унга қўшилган аффикс маъносини кўрсатишнинг ўзи кифоя. Агар шу аффикслардан бирини қабул қилган феъл юқоридаги **каби** хусусиятларга ҳам эга бўлса, луғат мақоласида бу формага хос маънонинг изоҳида ана шу ҳолатлар ҳам ҳисобга олиниши керак.

НИСБАТ ФОРМАЛАРИНИНГ ИШЛАНИШИ

Туркий тилларда феълнинг нисбат формаси дастлабки луғатлардаёқ, жумладан Маҳмуд Қошғарий луғатида ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик бу нарса **лексикографик** традицияга айланиб қолди. Дастлабки пайтларда нисбат формалари ҳеч қандай белги (помета)сиз бериларди. Кейинчалик туркологлар нисбатни грамматик категория сифатида талқин қила бошлаганларидан кейин луғатларда уларга қайси нисбатга мансублигини кўрсатувчи грамматик помета қўйиლა бошларди. Бироқ баъзи туркий тиллар, масалан, туркман тили изоҳли луғатида нисбат формалари ҳозир ҳам пометасиз бериларди. Икки тилли луғатларда ҳам, изоҳли луғатларда ҳам нисбат формаларини помета — белгилар орқали берганда уларнинг лексик-грамматик хусусиятини тўғри очиб беришга имкон тугиларди.

Феълнинг нисбат формалари маъно ва вазифаси жиҳатидан, ҳар бир нисбат формасининг бош нисбатга мuposабати жиҳатидан ниҳоятда ранг-баранг ва мураккаб кўринишларга эга. Одатда, у ёки бу грамматик форма сўзнинг лексик маъносига таъсир этмайди, балки унга маълум бир грамматик маъно қўшади, холос. Масалан, *ишляпти* феъл формасидаги *-яп* аффикси ҳаракатнинг ҳозирги замонга оидлигини (замон маъносини), *-ти* аффикси ҳаракатнинг III шахсга оидлигини (шахс-сон маъносини) ифодалайди, холос. Бу аффикслар ҳар қандай феълнинг ўзак-негизларига қўшилганда ҳам, шунингдек, кўп маъноли феъл қайси маъносига қўлланишидан қатъи назар замон ва шахс-сон маъноси билан қатнаша олади ва худди шу маънони ифодалайди. Шунинг учун ҳам бундай формалар луғатларда бош сўз сифатида берилмайди. Бундай фор-

малар грамматиканинг, аниқроғи, морфологиянинг текшириш объекти ҳисобланади.

Феълнинг нисбат формаларида эса бошқачароқ ҳолни кўрамиз. Ўзбек тилида (умуман туркий тилларда) феъл нисбат категориясига эгалиги ва бу категорияга хос феъл формалари борлиги, нисбат категорияси ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатини ифодалаши барча мутахассислар томонидан эътироф этилади²⁵. Нисбат категорияси феълнинг бошқа категорияларидан фарқли ўлароқ ҳам лексик, ҳам грамматик маъноларини ифодалайди. Нисбат ясовчи аффикслар қўшилгандан кейин ҳосил бўлган феъл қўшимча қўшилмасдан аввалги ўзакдан фарқ қилади, яъни маънода ўзгариш юз беради. Бу ҳақда тилшунос олим С. Н. Иванов шундай дейди: «Бундай аффиксацияни ўзакка нисбатан сўз ўзгартиш функциясини бажаради, холос, дейиш мумкин эмас. Ўзгармас лексик бирлик — туб асос фақат грамматик модификацияга эга бўлибгина қолмайди: бу ерда тўлдирувчи билан турли алоқага эга бўлган янги асос (аснова) вужудга келади»²⁶. Аффикс қўшилгандан кейин ҳосил бўлган ясама форма аффикс қўшилмасдан илгаринги формага нисбатан ҳам лексик, ҳам грамматик томондан ўзгаради, яъни маънолар сопи кўнайиши ёки озайиши мумкин. Бу парса нисбат формаларининг феълнинг бошқа грамматик категорияларига хос формаларидан бутунлай бошқача хусусиятга эгалигидан далolat беради. Масалан, *олмоқ* феъли 16 та маънога эга. Бу феъл қайси маънони ифодаланишдан қатъи назар ҳозирги замон, келаси замон формаларида қўллана олади. Лекин шу маъноларининг ҳаммасида ҳам барча нисбат формаларида қўлланавериши мумкин эмас. Масалан, 16 та маънога эга бўлган *олмоқ* феълнинг 9 та маъносидан мажҳул нисбат формаси ясалади.

Демак, *олинмоқ* феъли *олмоқ* феълнинг қайси маъноларида унинг мажҳул нисбат формаси бўла олиши аниқ кўрсатилади. Умуман, нисбат формалари феълнинг лексик маъноси билан кучли муносабатда бўлади²⁷. Автор бу ишда каузатив (орттирма) форма ҳақи-

²⁵ Қаранг: Азербайжан дилининг грамматикаси. 1 писса. Баки. 1954. 173-бет; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.,—Л., 1948. С. 179; Фуломов А. Феъл. 1954. 56-бет.

²⁶ Қаранг: Иванов С. Н. О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах//Ученые записки ЛГУ. № 294. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. Л., 1961. С. 3—11.

²⁷ Қаранг: Кормушин Н. В. О грамматическом и лексическом в глагольных каузативах (на материале турецкого языка).

да гапириб, ясама форма билан ўзак (бош нисбат) ўртасидаги лексик-грамматик боғланиши схемалар ёрдамида тушунтириб беради. Нисбат формаларининг лексикализациялашуви натижасида бош нисбат англатган маъно билан ясама нисбат ўртасида тафовут келиб чиқади, маънолар ўртасида боғланиш сезилмай қолади, натижада омонимлик вужудга келади ва улугатда I, II қилиб рим рақамлари билан кўрсатилади. Шу хусусиятига кўра бўлса керак, айрим туркологлар нисбат ясовчи аффиксларни сўз ясовчилар қаторига киритдилар, баъзилар ҳам сўз ясовчи, ҳам сўз ўзгартувчилар қаторига киритдилар. Нисбат ясовчилар ҳақидаги бу фикрлар нисбат категориясининг мураккаблигини кўрсатади. А. Йўлдошевнинг фикрича, айнан бир аффикс бир ўрнида фақат нисбат ясашга хизмат қилса, иккинчидан, сўз ясашда, учинчидан эса бир вақтнинг ўзида ҳам нисбат ясашда, ҳам сўз ясашда қатнашиши мумкин. Бу ҳол, албатта, нисбат формаларини белгилашда, уларни луғатларда акс эттиришда ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Лекин нисбат формаларининг ўзига хос хусусиятлари уларни луғатларда бош сўз сифатида бериши тақозо этади. Шу вақтга қадар нашр этилган икки тилли ва «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да феъл нисбат формаларининг бош сўз сифатида берилиши ўз асосига эга, албатта. 1959 йилда нашр қилинган «Ўзбекча-русча луғат»да нисбат формалари бош сўз сифатида махсус грамматик белгилар билан берилган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам нисбат формалари бош сўз сифатида берилади. Нисбат формаларининг изоҳли луғатда берилиши ва ишланиши ҳақида изоҳли луғат «Қўлланма»сида батафсил баён қилинади: «Луғатга кирган феълларнинг нисбат формалари (мажхул нисбат, ўзлик нисбат, биргалик нисбат, орттирма нисбат) луғатга киритилади»²⁸. «Феълнинг нисбат формалари (мажхул нисбат, ўзлик нисбат, биргалик нисбат, орттирма нисбат) бош сўз сифатида берилади ва *мажх. н., ўзл. н., бирг. н., орт. н.* белгилари билан кўрсатилади»²⁹. Нисбат формаси бош сўзнинг ҳамма маъноларидан эмас, айрим маъноларидангина ясалса, у ҳолда қандай берилиши ҳақида «Қўлланма»да яна қуйидагилар айтилади:

Туркологический сборник к 60-летию А. Н. Копонова. М., 1966. С. 64—73.

²⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент. 1964. 21-бет.

²⁹ Уша жойда, 37-бет.

«Ясама сўзнинг маъноси туб сўзнинг ҳамма маъноларидан эмас, балки маълум маъноси ёки маъноларидан ясалган бўлса, ясама сўз туб сўзнинг ана шу маъноси ёки маъноларига ҳавола қилинади. Масалан, *келтирилмоқ келтирмоқ* 1, 2, 5 *фл. мажх.* н.³⁰

Изоҳли луғатда нисбат формасида келган сўз нисбат маъносидан ташқари яна бошқа лексик маъно англатса (яъни, нисбат маъносига алоқадор бўлмаган мутлақо бошқа маъно англатса), бундай формаларнинг қандай берилиши кераклиги ҳақида ҳам кўрсатма берилди: «Ясама сўз туб сўз маъноларидан ташқари ўзига хос маъно ёки маъноларга ҳам эга бўлса, ҳаволадан кейин унинг қўшимча маънолари берилди.

ЛУРИШМОҚ 1 кўрмоқ фл. бирг. н.

2 «Саломлашмоқ»³¹.

Демак, «Қўлланма»да нисбат формаларининг изоҳли луғатда бош сўз сифатида берилиши, грамматик характеристикаси ҳақида кўрсатма ва изоҳлаш принциплари ҳақида ҳам маълум фикрлар айтилган. «Қўлланма»да келтирилган *кўришмоқ* сўзи хусусида шунини айтиш керакки, бу феъл *кўрмоқ* феълнинг биргалик нисбати билан бирга нисбат маъносидан ташқари *саломлашмоқ* маъносини билдириши айтилади. Бу иккала маъно ўртасида ўзаро боғланиш сезилмайди. Шунинг учун бу сўзнинг луғатда иккита алоҳида сўз сифатида рим рақами билан I, II қилиб бериш керак эди. «Қўлланма»да бу ҳақда аниқ кўрсатма берилмагани учун ҳам луғат тузиш процессида шунга ўхшаш омонимлар бир луғат мақоласи ичида берилган. Бу ҳодиса икки тилли луғатларда ҳам бир луғат мақоласи ичида берилиб келинган. «Луғатларда генетик жиҳатдан турлича бўлган феълларнинг бир луғат мақоласи ичида берилиб келинаётганлиги кам учрайдиган ҳодиса эмас»^{32–33}. Бироқ феъл нисбатларининг изоҳли луғатда лексикографик ишланиши билан боғлиқ турли мураккаб ҳолатлар борки, тузувчи бунга эътибор бериши, уларни луғатда аниқ кўрсатиши керак бўлади.

³⁰ Бошқа туркий тилларнинг нашр этилган изоҳли луғатларида нима учундир нисбат шакли бош нисбатнинг қайси маъноларидан ясалганлиги кўрсатилмайди, балки қайси феълнинг қандай нисбат шакли экани кўрсатилади, холос.

³¹ Юқоридаги қўлланма, 38-бет.

^{32–33} Қаранг: Абаев В. И. О подаче омонимов//Вопросы языкознания. 1957. №3.

Ўзбек тили фактлари, шунингдек, биринчи марта нашр қилинган «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»ни тузиш борасидаги тажрибалар шуни кўрсатадики, изоҳли лугатда феъл нисбат формаларининг ишланishiда қуйидаги ҳолатларга аҳамият бериш жуда муҳимдир.

1. Бош нисбат билан ясама нисбатнинг маънода тенг келиши:

- 1) бош форманинг қўлланмаслиги;
- 2) ясама нисбатнинг норма эмаслиги;
- 3) ясама нисбатнинг асосий қўлланишга ўтиши.

2. Ясама нисбат формасининг бош нисбатнинг маълум маъноларида қўллана олиши.

3. Бирдан ортиқ нисбатга эга бўлиши.

4. Ясама нисбатнинг янги маъно касб этиши.

5. Нисбат формаларининг синонимияси.

6. Ясама нисбатнинг янги лексемага айланиши — омонимия ҳосил бўлиши.

7. Нисбат формаси эканини конкрет ажратиш.

1. Бош нисбат билан ясама нисбатнинг маънода тенг келиши

Ўзбек тили изоҳли лугатида феъл нисбат формаларининг берилиши ва изоҳланishi ҳақида «Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма»да алоҳида кўрсатма берилган ва баъзи илмий мақолалар ҳам эълон қилинган³⁴. Лекин тенг маъноли бош ва ясама нисбат формаларини изоҳли лугатларда қай йўсинда ёритилиши ҳақида бирор фикр айтилмаган.

Ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, бош нисбат формасининг ясама нисбат формаси билан маънода деярли тенг қўлланиб, уларнинг ўзаро фарқланмаслик ҳоллари кўп учрайди. Лекин тилда маъноси айнан тенг ва бошқа жиҳатларидан бир хил бўлган сўз, сўз формаси бўлиши мумкин эмас. Маъносини бир хил бўлган бундай сўз ёки сўз формалари қандайдир бир белгиси, хусусияти билан албатта ўзаро фарқланиб туради.

Маънода деярли бир хил бўлган бош ва ясама нисбат формалари ҳам бирон жиҳатдан ўзаро фарқланади. Бунда қуйидаги ҳодисаларни кузатиш мумкин:

1) ясама нисбат формасининг қўлланиши адабий

³⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма. Тошкент. 1964. 37-бет. Ҳожиёв А. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да феълларнинг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти. 1962. 5-сон; Юсуپхўжаева Ҳ. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида феъл даражаларининг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. 6-сон.

тил нуқтан назардан норма (асосий форма) ҳисобланмайди;

2) ясама нисбат формаси бош нисбат формаси маъносда асосий қўлланишга ўтади.

Маълумки, ҳар бир феълдан хоҳлаган нисбат формаси ясалавермайди. Шундай феъллар борки, ҳатто, улардан бирорта ҳам нисбат формаси ясалмаслиги мумкин. Шундай экан, хоҳлаган феълга бирор нисбат қўшимчасини қўшиб, ундан нисбат формасини ҳосил қилиш ва уни лугатларда бош сўз сифатида беравериш тўғри бўлмайди. Демак, изоҳли лугатларда нисбат формаларини бош сўз сифатида чиқарилиши ва изоҳлашшида лугатчи олдидан турган биринчи ва асосий вазифа — бош нисбатдан қандай ясама нисбатни ясаиш мумкинлигини ёки мумкин эмаслигини аниқлаиш, аниқланган нисбатнинг ҳозирги адабий тил учун норма ҳисобланганини ёки ҳисобланмаслигини белгилаиш туради. Шу нуқтан назардан қуйидаги бир фактга эътибор берайлик. Маълумки, феълнинг ўзлик нисбати асосан объектли феъллардан ясалади. Лекин оғзаки ва ёзма пуктқ жараёнида, турли текстларда (бадиний асар, илмий иш ва бошқаларда) ўзлик нисбат формасининг объектсиз феъллардан ҳам ясалиш ҳоллари учраб туради. Масалан, *шошилмоқ*, *ўпкаланмоқ* каби сўзлар ана шундай феъллар сирасига киради. Агар биз мазкур феълларнинг ясалишига эътибор берсак, унда қуйидаги икки ҳолатни қайд қилиш мумкин:

1. Бунда ўзлик нисбат ясалишини (қўлланишини) хато, нормага зид деб айта олмаймиз. Шу билан бирга, ўзлик нисбат формаси бош нисбатдан маъно жиҳатдан фарқланмаслигини яққол сезамиз. Бу маънода қўлланивчи ўзлик нисбат формаси эса бош форма сифатида қаралади: *ўпкаламоқ* — *ўпкаланмоқ*, *тарқамоқ* — *тарқалмоқ* каби. Демак, ўзлик нисбат формаси маъно жиҳатидан бош форма билан фарқланмаса ёки бир хил маънога эга бўлса, уни бош нисбатга ҳавола қилиш йўли билан тавсия этилиши мумкин. Мисоллар:

ТАРҚАЛМОҚ айн. тарқамоқ. Отабек эшикдан чиққанда, Содиқни қўмиб келган кишилар қирғон ўқиб тарқалмоқда эдилар (А. Қодирий, *Ўтган кунлар*). *Шу булутлар тунда йиғилиб, кундуз тарқалиб турибди.* (Ҳ. Гулом, *Машъал*).

ШОШИЛМОҚ айн. шошмоқ. Адолат шошилиб уни (журнални) варақлай бошлади (С. Зуннунова, *Гулхан*). *Тол шохидаги болалардан бири шошилиб туша бошлади* (М. Имомлӣй, *Фаргона т. о*).

Кўришиб турибдики, луғат мақолаларининг *айн* (яъни *айнан*) белгиси билан ҳавола қилиниши, биринчидан, ўзлик шисбатнинг бош шисбат формасидан фарқли маънога эга эмаслигини кўрсатса, иккинчидан, мазкур маънода қўлланувчи асосий форма бош шисбат формаси эканлигига ҳам ишорадир.

2. Ясама шисбат формаси ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан норма ҳисобланмайдиган, нотўғри қўлланувчи форма бўлиши ҳам мумкин. Бунга «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан келтирилган феъллар мисол бўла олади:

УННАЛМОҚ уннамоқ фл. ўзл. н. Бибигул... Шибмурод қўлларида чикиб кетиш учун бир-икки унналиб кўрди (Мирмуҳсин, Чўри). *Иш шароитини яхшилаш учун унналиб кетилади* (А. Воҳидов, Меъморларимиз, II том, 277-бет).

УДАҒАЙЛАИМОҚ ўдағайламоқ фл. ўзл. н. айн. ўдағайламоқ. Тўла... малла боланинг олдида ўдағайланиб келди (М. Исмоилӣ, Бизнинг роман, II том, 494-бет).

Унналмоқ, ўдағайланмоқ феълларини бу тарзда тавсифлаш, фикримизча, у қадар тўғри бўлиб чиқмайди. Чунки бирор формада ясалган бошқа ясама шисбат, албатта, мазкур формага хос маънога эга бўлиши, ўша формасига хос маънони подалани лозим. Шундагина уни бош шисбатдан фарқланувчи у ёки бу ясама шисбат формаси деб таи олиш мумкин бўлади. Бинобарин, *унналмоқ, ўдағайланмоқ* формалари *уннамоқ, ўдағайламоқ* формаларидан фарқли маънога, яъни ўзлик шисбат маъносига эга эмас. Шунингдек, буларнинг қўлланишини ҳам ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан нормал ҳол деб бўлмайди. Шундай экан, оғзаки ва ёзма путқда, турли контекст, ситуация ёки манбаларда учраши мумкин бўлган бундай сўзлар изоҳли луғатларда (шунингдек, ўзбекча-русча луғатларда ҳам) ҳақиқий маънодаги шисбат формаси бўла олмаслиги ёки қўлланиши жиҳатидан адабий нормага кирмаслиги қайд этилиши лозим. Шу ҳолатдан келиб чиқилса, уларнинг луғат мақоласи, бизнингча, қуйидагича бўлиши лозим:

*унналмоқ қ. уннамоқ...
ўдағайланмоқ қ. ўдағайламоқ...*

Унналмоқ ва *ўдағайланмоқ* сўзлари *уннамоқ, ўдағайламоқ* сўзларига қ. (қаранг) лексикографик белгиси билан ҳавола қилинадиган бўлса, у ҳолда *уннамоқ, ўда-*

ғайламоқ феъллари асосий форма саналиб, адабий тил нуқтан назаридан мазкур форманинг қўлланиши тўғри, норма эканини билдиради.

3. Баъзи сўзларнинг бош ва ясама нисбат формалари ўртасида маъно жиҳатдан тафовут сезилмайди. Бош нисбат ҳам, ясама нисбат ҳам параллел қўлланаверади, баъзида эса ясама нисбат асосий қўлланишга ўтиб қолиш ҳоллари ҳам учраб туради. Масалан, *ажралмоқ, ажрашмоқ, безатмоқ, енгиллашмоқ, жимирлашмоқ, қайталанмоқ* каби. Демак, бунда ясама нисбат асосий қўлланишга ўтса, луғатларда қандай йўл туттиш керак?

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да юқоридаги типдаги феълларнинг берилиши ва изоҳланишида ҳар хилликлар борлиги кузатилди. Баъзан бундай феълларнинг ясама нисбат формаси бош нисбатга, айрим ҳолларда эса бош нисбат формаси ясама нисбатга ҳавола этилган. Бундай ҳол кам бўлса-да, аммо учраб туради. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан келтирилган қуйидаги фактлар фикримиз далили бўла олади:

БАЛАНДЛАНМОҚ айн. баландламоқ... *Тиниқ самода баландланиб, магрур турналар аллақачонлар учиб ўтди* (Ойбек, Қутлуғ қон, I том, 75-бет).

БАЛАНДЛАШМОҚ айн. баландламоқ (I том, 75-бет).

КАЛОВЛАНМОҚ каловламоқ фл. ўзл. н. айн. каловланиб, ўзидан йигирма қадамча нарида ишком бошида турган қизнинг ёнига келди (Ойбек, Қутлуғ қон, I том, 361-бет).

ҚАЙТАЛАНМОҚ айн. қайталамоқ 2 *Қайталанганидан терлама. Қасалликнинг қайталаниши* (II том, 54-бет).

АЖРАМОҚ айн. ажралмоқ 1—3, 5, 7, 9. *Тўдadan ажраган тўрга тушар* (I том, 29-бет).

ЕНГИЛЛАМОҚ I айн. енгиллашмоқ. *Юки енгиллади*.

2 *қўчма* Енгил тортмоқ, тузалиб, соғайиб, ўзини яхши ҳис қилмоқ.— *Худога шукур!— деди Ҳасанали,— боягидан бироз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан* (А. Қодирий, Утган кунлар, I том, 248-бет).

Модомики, норматив луғатларда бош сўз ҳозирги норма сифатида танланар экан, бир хил маъноли икки нисбат формасидан қайси бирини норма сифатида белгилаш муҳим роль ўйнайди. Ана шу талабдан келиб чиқиб, биз юқорида келтирилган *ажралмоқ, енгиллаш-*

моқ, баландлашмоқ каби ясама нисбат формаларининг бош сўз сифатида берилишини, ажрамоқ, енгилламоқ, баландламоқ каби бош нисбат формаларининг ясама нисбат формасига ҳавола қилинишини маъқул деб ҳисоблаймиз. Лекин баъзи луғат мақолаларида нисбат формаларининг берилишида изчилликка йўл қўйилмаган. Масалан, каловланмоқ сўзи каловламоқ фл. ўзл. н., қаварилмоқ сўзи қавармоқ фл. ўзл. н тарзида берилишига қўшилиш қийин. Чунки улар айнан бош нисбат англатган маънони билдиради ва бош нисбатга нисбатан ясама нисбат формасининг қўлланиши кўпроқ учрайди, шу форманинг қўлланишинини норма ҳисоблаш тўғри бўлади. Бундай пайтда юқорида таъкидланганидек, ясама нисбатни бош нисбатга айн. белгиси билан ҳавола қилиш мақсадга мувофиқдир.

2. Ясама нисбат формасининг бош нисбатнинг маълум маъноларида қўллана олиши

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да феълларнинг нисбат формалари бош сўз сифатида берилди ва қайси феълнинг қандай нисбат формаси экани кўрсатилади. Масалан, *кулдирмоқ* феъли луғатда бош сўз сифатида берилди ва у *кулмоқ* феълнинг орттирма нисбат формаси экани кўрсатилади, шунинг ўзи *кулдирмоқ* феълнинг изоҳи ҳисобланади.

ҚУЛДИРМОҚ *кулмоқ* фл. орт. н. Феъллар бир маъноли ёки кўп маъноли бўлиши мумкин. Изоҳли луғатда феъл нисбат формаларининг берилиши ва изоҳланишида бу ҳодисага эътибор бериш керак бўлади. Бир маъноли феълларнинг нисбат формаларининг изоҳли луғатда ишланишида қийинчилик туғилмайди. Фақат нисбатнинг қандай тури экани тўғри белгилаб олинса, шунинг ўзи кифоя. Сўнгра бу форма фалон феълнинг фалон нисбат формаси экани кўрсатилади ва шунини тасдиқловчи мисоллар келтирилади. Масалан, *янграмоқ* феъли бир маъноли бўлиб, ундан фақат орттирма нисбат ясалади. Мазкур феълнинг луғат мақоласи қуйидагича бўлиши мумкин:

ЯНГРАТМОҚ *янграмоқ* фл. орт. н. Уларнинг чағирчугур аралаш қаҳқаҳалари ҳовлини янгратди (Ойбек, Қутлуғ қон). Кўп маъноли феълларнинг нисбат формаларини изоҳлашда, шу формалар луғат мақолаларини ишлашда маълум қийинчиликлар содир бўлади.

Ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, кўп маъноли феълларда нисбат формаларининг қўлланиши бир хил-

да бўлавермайди. У ёки бу нисбат формаси кўп маъноли феълнинг барча маъноларида қўлланиши, яъни барча маъноларида нисбат формаси бўла олиши ёки унинг маълум маъноларидагина нисбат формаси бўла олиши мумкин. Демак, изоҳли луғат тузувчи олдида, биринчи навбатда, ана шу фактни аниқ белгилаб олиш, яъни нисбат формасининг кўп маъноли феълнинг барча маъноларида ёки маълум маъноларида қўлланишини белгилаш талаб этилади. Агар нисбат формаси феълнинг барча маъноларида қўллана оладиган бўлса, бу нисбат формасининг ишланиши худди бир маъноли феълнинг нисбат формасининг ишланиши билан бир хил бўлади, яъни қайси феълнинг қандай нисбат формаси экани кўрсатилади, холос. Масалан, *кавшанмоқ* феълдан ўзлик нисбат формаси ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам луғатда *кавшанмоқ* *кавшанмоқ* *фл. ўзл. н.* деб берилишининг ўзи *кавшанмоқ* феълнинг иккала маъносида ҳам ўзлик нисбат формаси ясалиши мумкинлигини кўрсатади.

КАВШАНМОҚ *кавшанмоқ* *фл. ўзл. н.* *Меҳмонхона эшиги олдидаги супада синиқ чойнак-пиёла, кенг айвонда эса ўқ теккан икки от кавшани бётарди* (Ш. Тошматов, Эрк қуши). *Мадамин патнисдан нон олиб кавшанаркан, қовоғини қаттиқроқ чимиб ҳурнайган қошларини наст-баланд қилди* (П. Турсун, Уқитувчи). Кўп маъноли феълнинг маълум маъноларидан у ёки бу нисбат формаси яъни оладиган бўлса, бундай нисбат формаларининг ишланиши яна ҳам қийинроқ бўлади. Чунки тузувчи, биринчи навбатда, нисбат формаси кўп маъноли феълнинг қайси формаларида қўлланилишини аниқ белгилаши керак бўлади. Ана шу вазифа бажарилгач, кўп маъноли феълнинг қайси маъноларидан нисбат формаси экани кўрсатилади ва уни тасдиқловчи мисоллар келтирилади. Масалан, *чиқмоқ* феълнинг изоҳли луғатда 22 маъноси берилган. Шундан унинг қуйидаги учта маъносидангина мажҳул нисбат формаси ҳосил бўла олади: 1) юқорига, баландга ёки бирор нарса устига *чиқмоқ*, кўтарилиб бирор ерга, баландликка эришмоқ (*Минбарга чиқмоқ. Дарахтга чиқмоқ*); 2) ичкаридан ташқарига ҳаракат қилмоқ, бирор ташқи ерга етмоқ (*Уйдан чиқмоқ. Кўчага чиқмоқ*); 3) бирор иш, жой, ташкилот ва ш. к. дан ажралмоқ, узилмоқ, ажралиб, узилиб қолмоқ; ташлаб кетмоқ (*Ташкилотдан чиқмоқ. Одамгарчиликдан чиқмоқ*). Бинобарин, *чиқмоқ* феълнинг мажҳул нисбат формасига тузиладиган луғат мақоласи қуйидагича бўлади:

ЧИҚИЛМОҚ *чиқмоқ* 1, 3, 13 *фл. мажх. н.* *Бир оз дам олингандан кейин тепага чиқилди. Ташкилотдан чиқилди.* Шу нуқтаи назардан қараганда «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да, кўп маъноли феъл нисбат формалари қайд этилишида баъзан ноаниқлик, луғат мақолаларининг лексикографик жиҳатдан етарли даражада пухта ишланмаганлик ҳоллари ҳам кузатилади.

Нисбат формалари кўп маъноли феълнинг айрим маъноларидагина қўлланадиган феълларда ҳам унинг асосий феълнинг қайси маъноларида нисбат формаси экани кўрсатилмай, тўғридан-тўғри фалон феълнинг фалон нисбат формаси деб берилиш ҳоллари кўп учрайди. Чунинчи, *буюрмоқ* ва *буюртирмоқ* феълларининг луғат мақолалари қуйидагича тузилган:

БУЮРМОҚ 1 Буйруқ бермоқ, амр, фармон қилмоқ, ҳукм қилмоқ...

2 Буюртирмоқ, заказ қилмоқ. *Пальто буюрмоқ...*

3 Тошпирмоқ, бермоқ (қонун йўли билан).—[*Болани*] *Бермайман, овора бўлманг!*—*Нега? Болани онага буюради-к у!* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

4 Тавсия қилмоқ, ёзиб бермоқ (дори-дармон, парҳез ва ш. к. ҳақида). *Дори буюрмоқ. Парҳез буюрмоқ.*

5 (ж. к.) Бирор нш, тошириқ билан бирор жойга юбормоқ. *Қаерга буюрсангиз, тайёрман.*

БУЮРТИРМОҚ 1 *буюрмоқ* 1 *фл. орт. н.*

2 Буюрмоқ, заказ қилмоқ. *Этик буюртирмоқ. Овқат буюртирмоқ* (I том, 155—156-бетлар).

Кўриниб турибдики, биринчидан, *буюрмоқ* феълнинг 1, 3, 4 ва 5-маъноларида ушнинг орттирма нисбат формаси бўлмайди. Иккинчидан, *буюрмоқ* феълнинг 2-маъносининг ўзини иккига ажратиш керак. Чунки этик буюртириш билан овқат ёки чой буюриш бир нарса эмас. Заказ қилмоқ маъносига асосан *буюртирмоқ* (*буюрмоқ*) феълни қўлланади (қиёс. *буюртма этик*). Демак, *буюрмоқ* феълни шу маънода қўлланса-да, лекин у *буюртирмоқ* феълга айв. белгиси билан ҳавола этилиши керак. Овқат, чой ва шу кабиларни олиб келишни, тайёрлашни айтиш маъносига эса *буюрмоқ* феълни қўлланади. *Буюрмоқ* феълнинг фақат шу маъносидангина орттирма нисбат формаси ясалади. *Қиёс. Ош буюрмоқ* (кимгадир)—*ош буюртирмоқ* (кимдир орқали кимга). Ана шулар асосида иш кўрилса, *буюрмоқ* ва *буюртирмоқ* феълларининг луғат мақоласи қуйидагича бўлиши керак.

БУЮРМОҚ 1 Буйруқ бермоқ, амр, фармон қилмоқ, ҳукм қилмоқ.

2 Тайёрлаш, олиб келиш ва ш. к. айтмоқ. *Порин буюрмоқ. Чой буюрмоқ.*

3 айн. буюртирмоқ. *Тўйга яқин қолганда келин кўчанинг бошидаги ательега кўйлак буюрган келган экан...* (А. Қаҳҳор, Тўйда аза).

4 Топширмоқ, бермоқ (қонун йўли билан) [*Болани*] *Бермайман, овора бўлманг!—Нега! Болани онага буюради-ку!* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

5 Тавсия қилмоқ, ёзиб бермоқ (дори-дармон, парҳез ва ш. к. ҳақида). *Дори буюрмоқ. Парҳез буюрмоқ.* (Ж. к. билан) Бирор иш, топшириқ билан бирор жойга юбормоқ. *Қаерга буюрсангиз, тайёрман.*

БУЮРТИРМОҚ 1 буюрмоқ 2 фл. орт. н. *Манти буюртирмоқ.*

2 Заказ қилмоқ (кийим ҳақида).

Изоҳли луғатда *юритмоқ юрмоқ* феълнинг орттирма нисбати деб кўрсатилган. Ҳақиқатда эса *юрмоқ* феълнинг 12 та маъносидан бирортаси ҳам, бизнингча, *юритмоқ* шаклида нисбат формасини ясамайди. Мазкур феълнинг орттирма нисбати *юрғизмоқ* формасида қўлланади. Шунинг айтиш керакки, *юритмоқ* феъл шакли билан *юрмоқ*нинг орттирма нисбатидек бўлиб кўринса-да, аслида *юрмоқ* луғат мақоласидаги лексик маъноларни *юритмоқ* феъл ифодалаган маъноларга қиёслаганда, мазкур орттирма нисбатдаги маънонинг *юрмоқ* феълда мутлақо акс этмаганини кўрамиз. Бошқача айтганда, *юритмоқ* феъл ифодалаган маъно *юрмоқ* феълда йўқ. Мазкур луғат мақоласини айнан келтирамиз:

ЮРИТМОҚ *юрмоқ* фл. орт. н. [*Шоқосим*] *яна жувозни юритиб...* қичқирди (Ойбек, Қутлуғ қон). *Бу икки киши қоғозга миҳлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устида юритиб турар эди* (А. Қодирий, Мехробдан чаён). *Фикр юритмоқ* қ. *фикр* I (II том, 471—472-бетлар). Кўриниб турибдики, *юритмоқ*даги маъно бош формада йўқ. Демак, бош формада ҳам мазкур маънони келтириб, у орттирма нисбатда ҳам акс этиши лозим.

Хуллас, ясама нисбат бош форманинг маълум маъноларида қўллана олар экан, бунда унинг бош форманинг конкрет қайси маъносидан нисбат формаси эканлиги аниқ кўрсатилиб, ҳар бир маъносига мисоллар келтирилиши лозим.

3. Бирдан ортиқ (омоним) нисбат бўлиши

Бунда ҳар бирининг бош нисбатнинг қайси маъноларида ясама нисбат бўлиши.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, бир феълдан баъзан битта нисбат формаси ҳосил бўлса (*жиддийлашмоқ — жиддийлаштирмоқ, илҳомланмоқ — илҳомлантирмоқ*), баъзан эса бир феълдан бир неча нисбат формаси ясалishi мумкин (*суямоқ — суялмоқ, суянмоқ, суяшмоқ, суятмоқ; бормоқ — борилмоқ, боришмоқ, бордирмоқ каби*).

Бир хил аффикс *-(у)л* ёки *-(у)н* билан ўзлик ва мажҳул нисбат формалари ясалishi маълум: *асралмоқ асрамоқ фл. мажҳ. н. Гуломжон чаккасида Ҳаёти учун асралган нарғиси бор эди* (М. Исмоилий, Фарғона т. о., I том, 29-бет).

ТЎХТАЛМОҚ 1 тўхтамоқ 1, 2, фл. ўзл. н. *Иш тўхталма син. Унинг нафас олиши тўхталди.* * *Абдурасул Элмуродга нима тўғрисидадир сўз очган эди, тўхталиб, жавоб қайтаришга мажбур бўлди* (П. Турсун, Ўқитувчи).

2. **Оғизга, тилга олиб ўтмоқ, тўхтамоқ.** *Тошкент беклиги тўғрисида қўн музокарадан кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар). *Тўхталиб гапирмоқ дудуқлашиб ёки тутилиб гапирмоқ* (II том, 255-бет).

ҚАВИЛМОҚ қавимоқ фл. мажҳ. н. *Гулдор қилиб қавилган кўрпа* (II том, 531-бет). Юқоридаги феъллардан *-(у)л* аффикси орқали фақат мажҳул нисбат ясалади.

ЮВИНМОҚ ювмоқ фл. ўзл. н.

УПКАЛАНМОҚ ўпкаламоқ фл. ўзл. н.

КАВШАНМОҚ кавшамоқ фл. ўзл. н. *Мадамин патнисдан нон олиб кавшанаркан, қовоғини қаттиқроқ чимиб, ҳурпайган қошларини паст-баланд қилди* (П. Турсун, Ўқитувчи). Бир феълдан ҳам ўзлик, ҳам мажҳул формасининг берилиши изоҳли луғатда қуйидагича кўринишга эга:

ТАҚРОРЛАНМОҚ тақрорламоқ фл. ўзл. ва мажҳ. н.

АЙРИЛМОҚ айирмоқ фл. ўзл. ва мажҳ. н.

Бир сўздан ўзлик ва мажҳул нисбат формалари ясалishi изоҳли луғатда асосан юқорида кўрганмиздек, бир пунктда берилган. Гарчи ўзлик ва мажҳул нисбат формалари бир хил — *-(у)н, -(у)л* аффикслари ёрдамида объектли ва объектсиз феъллардан ясалса-да, лекин улар маъно ва вазифаси жиҳатидан тамомила фарқли формалардир. «Ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришидир. Бу форма объектли феъллардан ясалади. Ўзлик даража формасидаги феъл бош келишик-

даги сўзни бошқаради». «Мажхул даража формаси асосан *-(u)л*, айрим феълларда *-(u)н* аффикси ёрдамида ясалади. Мажхул даража формаси асосан объектли феъллардан ва баъзи объектсиз феъллардан ясалади. Объектли феъллардан ясалганда, асосий эътибор бажарувчига эмас, балки объект билан ҳаракатнинг ўзига қаратилган бўлади, аслида грамматик объектни билдирган сўз эга вазифасида бўлади»³⁵.

Демак, ўзлик ва мажхул нисбат формалари бири-биридан фарқли хусусиятларга эга экан, лугатда бири-биридан фарқли формалар сифатида қараш мақсадга мувофиқ бўлади. Изоҳан лугатда ўзлик ва мажхул нисбат формалари асосан бир пунктда, баъзи ҳолларда эса алоҳида нумерация билан берилган. Масалан:

СУЯЛМОҚ 1 *суямоқ* *фл. мажх. н. Дарахта с у я л г а н нарвон.* 2 *суямоқ* *фл. ўзл. н. Қомил деворга с у я л г а н ч а хайлга берилди.* (Ҳ. Гулом, Машъал, II том, 91-бет).

ТАЙЁРЛАНМОҚ 1 *тайёрламоқ* *фл. мажх. н. Фабрикада тайёрланган маҳсулот.* 2 *тайёрламоқ* 2 *фл. ўзл. н. Имтиҳонга тайёрландим.* (II том, 108-бет).

Ўзлик ва мажхул нисбат формаларини юқоридаги каби алоҳида нумерация остида бериш жуда кам сўзларда учрайди. Асосан, иккала нисбат формаси бир рақам остида бериб келинипти: *догланмоқ догламоқ* *фл. ўзл. ва мажх. н.* (I том, 236-бет).

ТАКРОРЛАЙМОҚ *такрорламоқ* *фл. ўзл. ва мажх. н. ва ҳ.* (II том, 110-бет).

Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, *-(u)н*, *-(u)л* аффикси билан ясалган нисбат формаси кўпинча ҳам ўзлик, ҳам мажхул нисбат формаси деб кўрсатилаверади. Ваҳоланки, бу форма фақат ўзлик ёки фақат мажхул нисбат формаси бўлиши ҳам мумкин. Масалан, лугатда *бежалмоқ* феъли *бежамоқ* феълнинг ўзлик ва мажхул нисбат формаси эканлиги кўрсатилади ва мисоллар келтирилади. *Бежалган уй. Деворий газета яхши бежаллипти.* Бу форма ўзлик нисбатга ҳос маънога эга эмас. Аксинча, бажарувчининг кўрсатувчи сўзининг

³⁵ Қаранг: Ҳожиев А. Феъл. 95—100-бетлар. Мирзиё Миртожиёв «Мажхул нисбат масаласи» номли мақоласида. («Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1985, 2-сон, 31—34-бетлар) туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида феълнинг форма ва маъно жиҳатдан ўзинча мустақил бўлган ва «мажхул нисбат» деб аташ мумкин бўлган нисбат тури йўқ деган фикр айтилади. Лекин бу фикр ҳали кўпчилик томонидан тап олингани йўқ ва биз ҳам ўзбек тилида феълнинг мажхул нисбат тури бор деган фикрдамиз.

қўлламаслиғидан қатъи назар, ҳаракат бажарувчиси борлиғи мантиқан сезилиб туради, яъни мажҳул нисбат формасига хос маъно бор. *Дамланмоқ, безалмоқ* сўзлари ҳам юқоридаги каби мажҳул нисбат формасига хос маънога эга. Шундай экан, бу феъллар лугатда фақат мажҳул формалари сифатида берилиши керак. Масалан:

БЕЖАЛМОҚ бежамоқ фл. мажҳ. н.

ДАМЛАНМОҚ дамламоқ фл. мажҳ. н. каби.

Бир-иккита (жуда сапоқли) феъллардан ўзлик нисбат формасининг *-ш* аффикси ёрдамида ясаллини учрайди: *жойла-жойлаш, майдала-майдалаш* каби. Лекин изоҳли лугатда *жойлашмоқ* феълининг биргалик маъноси кўрсатилиб, ўзлик нисбат формасида ҳам қўлланиши мумкинлиги ҳақида айтилмайди: *майдаламоқ* сўзининг эса ҳам биргалик, ҳам ўзлик нисбат формаси келтирилади:

МАЙДАЛАШМОҚ майдаламоқ 1—3 фл. бирг. ва ўзл. н. Улар тош майдалашяпти. Ёмгир майдалашди. Баъзан сулғий равишда (нисбат формаси ясаилиши мумкин бўлмаган ҳолда) у ёки бу феъл ўзлик ёки мажҳул нисбат формаси деб кўрсатилади. Масалан:

ҚУЙИМОҚ қуймоқ 1 фл. ўзл. н. (II том, 614-бет).

Биринчидан, *қуймоқ* феъли I, II рим рақамлари билан берилган. Иккинчидан, *қуймоқ* Iнинг 1-маъноси шундай берилган: «Суюқликни бир идишдан бошқа идишга туширмоқ, соймоқ. *Графиндан стаканга сув қуймоқ. Бакдан машинага бензин қуймоқ.* Миқоллардан кўриниб турибдики, бу ерда *сув қуйинди, бензин қуйинди* дейиш сулғийдир.

Демак, феъл бир неча нисбат формасида, масалан, ўзлик ҳам мажҳул нисбат формасида қўллана олар экан, бу иккала нисбат формасининг бошқа-бошқа ҳолда эканлигини назарда тутиб уларни бир пунктда эмас, бошқа алоҳида-алоҳида пунктларда бериш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, айрим феъллардан сулғий равишда нисбат формаси ясаш мумкин эмас. Бизнингча, бир сўздан бирдан ортиқ нисбат формаси ҳосил бўлса, у ҳолда уларни қуйидагича 1), 2) рақамлари билан берилса мақсадга мувофиқ бўларди. Масалан:

СУДРАЛМОҚ 1) *судрамоқ* фл. ўзл. н.; 2) *судрамоқ* фл. мажҳ. н.

2 *кўчма* Орқада қолмоқ, кечикмоқ, чўзилмоқ.

3 *Импиллаб* юрмоқ, секни бормоқ, импиллаб юриб ёки сусткашлик қилиб кейинда қолмоқ.

Бирдан ортиқ нисбат формаси бўлганда бу формалар бош сўзнинг ҳамма маъноларида нисбат бўла оладими ёки айрим маъноларидами — шуларни ҳам аниқ белгилаш керак бўлади. Изоҳли луғатда бирдан ортиқ маънога эга бўлган феълларда бош сўзнинг ҳамма маъноларида эмас, маълум маъноларида нисбат формаси бўлиши мумкинлиги назарда тутилса ва шунга қараб уларнинг берилиш ўрни тўғри белгиланса, чалкашлик келиб чиқмайди. Масалан, бир-икки феълнинг нисбат формасининг луғатда қандай берилганига эътибор берайлик:

БЎҒИЛМОҚ *бўғмоқ* *фл. мажҳ.* ва *ўзл. н. Дарё б ўғилди. Сув б ўғилди. Иштаҳаси б ўғилди. Бўғмоқ* феълга луғатда 7 та маъно келтирилган.

Бўғилмоқ нисбат формасининг юқоридаги тартибда берилиши *бўғмоқнинг* барча маъноларидан ўзлик ва мажҳул нисбат формаси ясалди, деган маънони билдиради. Ҳақиқатда эса ундай эмас; *бўғмоқнинг* айрим маъноларидангина ўзлик ва мажҳул нисбат формалари ясалди ва у қуйидагича берилиши мумкин:

БЎҒИЛМОҚ 1) *бўғмоқ* 1—5 *фл. мажҳ. н. Сув б ўғилди. Қопнинг оғзи б ўғилди.*

2) *бўғмоқ* 1, 6—7 *фл. ўзл. н. Арзимизни ахир ҳеч ким тингламайди,— деди бўғилиб кетган Пирнафас ака* (Ж. Шаршов, Хоразм). *Жапак бўғилиб кетаётгандай, хомсурп кўйлагининг ёқасини йиртиб, бошини қуйи солди* (А. Мухтёр, Қорақалноқ қиссаси).

Бўғмоқ феълининг биргалик нисбати ҳам ўзлик, мажҳул нисбат формалари каби *бўғмоқнинг* 1—5 маъноларида биргалик нисбат формалари ясалиб, 6—7 маъноларида (яъни 6) ортиқ даражада асабийлаштирмақ, хуноб қилмоқ, диққатни оширмақ, 7 (рангини, тусини хира, ноаниқ ёки синиққан қилиб кўрсатмоқ) маъноларида биргалик нисбат бўла олмайди.

Демак, бир хил аффикс *-(и)л* ёки *-(и)н* билан ўзлик ва мажҳул нисбат формалари ясалар экан, уларнинг луғатларда қай тартибда берилишига ҳам эътибор бериш керак. Луғатда уларни бир пунктда берилиб келиниши бу инкалани нисбат формаси ўртасидаги тафовутни тўғри белгилаб олмасликдан келиб чиқади. Модомики, бу инкалани нисбат — ўзлик ва нисбат формалари бир-бирдан фарқ қилар экан, луғатларда ҳам бу формалар алоҳида-алоҳида пунктларда берилиши керак бўлади.

Демак, бош сўз кўп маъноли сўз бўлса, ундан ясалган нисбат формаси бош сўзнинг ҳамма маъноларида нисбат бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун нисбат фор-

маси бош сўзнинг қайси маъноларига тўғри келса, аниқ кўрсатилиб мисоллар келтирилиши лозим.

4. Ясама нисбатнинг янги маъно касб этиши

Кўйинга феъллар маълум бир нисбат формасида, шу нисбатга хос маънода қўлланиши билан бирга янги лексик маъно касб этиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда филологик лугатларда ўша феълнинг нисбат маъноси ёки маънолари қайд этилиши билан бирга, шубҳасиз, унинг янги лексик маъноси ҳам қайд этилиши керак бўлади. Масалан, *ажратмоқ* феъли *ажрамоқ* феълнинг орттирма нисбат формаси экани маълум.

АЖРАТМОҚ 1 *ажрамоқ* фл. орт. н. *Гўшти*ни суйқдан *ажратмоқ*. *Гумон* дўстни дўстдан *ажратар*. Макол. * *Сенинг муддаонг,— деди хожи,— маргилонлик келини илгиндан ажратиб юбориши ва бу келин билан қолдириши — шундоғми?* (А. Қодирий, Ўтган кунлар, 1 том, 2-бет). Шу билан бирга, бу форма янги лексик маънога ҳам эга: Бир-бирдан фарқ қилмоқ, фарқига бормоқ, айира билмоқ каби. *Буларнинг қишлоқ болаларими, ё шаҳар болалари эканлигини ажратиб бўлмайди* (М. Исмоилий, Фаргона т. о., 6-маъно).

Демак, лугатларда *ажратмоқ* феълнинг нисбат маъноси билан бирга унинг янги лексик маъноси фарқланиши — алоҳида-алоҳида пунктларда берилиши керак бўлади. Бу масалада энг муҳим ва лугат тузувчидан ҳал этилиши талаб этиладиган нарса феълнинг нисбат формасига хос маъно билан янги лексик маъносини фарқлаб олишдир. Бу жиҳатдан изоҳли лугатдаги *айлантирмоқ* ва *қўшилмоқ* феълларига тузилган лугат мақолаларини олиб кўрайлик.

АЙЛАНТИРМОҚ 1 *айланмоқ* фл. орт. н. *Ҳазилни чинга айлантирмоқ*. *Парракни айлантирмоқ*. *Шаҳар айлантирмоқ*. *Капитални айлантирмоқ* (эк.) * *Унсин онасидан ёдгор қолган ва ягона зийнати бўлган юлқагина эски кумуш биллагузукни айлантириб гапирди*. (Ойбек, Қутлуғ қон).

2 Бир томондан иккинчи томонга ағдармоқ, бошқа томонини ўгирмоқ, тўнкармоқ. *Шкафни айлантириб қўймоқ*. * *[Ҳасанали] бу икки турли масаланинг ўнг-тескарисини айлантириб муҳокама қилди ва йлчади* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

3 с. т. Гапга, ишга солиб кўрмоқ.

4 *диал.* Алдамоқ, чалғитмоқ. *Кўса бобо, мени айлантирма! Менинг отам Чамбил белда ҳали тирик,*

ўлгани йўқ («Равшан», I том, 33-бет). Бу луғат мақо-
ласида айлантирмоқ феълнинг нисбат маъносидан
фарқли янги лексик маъноси сифатида 2-пунктда кўр-
сатилган маъно, бизнингча, нисбат формасига хос маъ-
нонинг ўзи (янги лексик маъно эмас). Қиёсланг: орқа-
сига айланиб қолмоқ — орқасига айлантириб қўймоқ.
А. Қодирийдан келтирилган мисолдаги айлантирмоқ
феълнинг маъноси эса 2-пунктда кўрсатилган маъно-
ни тасдиқловчи маъно эмас. Демак, бу феълнинг маъно
ва вазифаси луғатда қуйидагича ифодаланishi керак:

АЙЛАНТИРМОҚ 1 айланмоқ *фл. орт. н.* Ҳазилни
чинга айлантирмоқ. Паррақни айлантирмоқ.
Шаҳар айлантирмоқ. Капитални айлантирмоқ
(эк.) * Унсин онасидан ёдгор қолган ва ягона зий-
нати бўлган юлқагина эски кумуш билагузукни ай-
лантириб гапирди (Ойбек, Қутлуғ қон).

2 с. т. Гапга, ишга солиб кўрмоқ.

3 *диал.* Алдамоқ, чалғитмоқ. Қўса бобо, мени ай-
лантирма! Менинг отам Чамбил белда ҳали тирик,
ўлгани йўқ. «Равшан».

ҚЎШИЛМОҚ 1 қўшмоқ 1 *фл. ўзл. ва мажх. н.*
Бешига уч қўшилса саккиз бўлади. Сут қўшилган
чой. Икки от қўшилган извош. Гайратига гайрат
қўшилди. Қолхоз чорвасига яна юз қорамол қў-
шилди. Шаҳримиз ҳуснига ҳусн қўшилмоқда. Уч
колхоз қўшилиб йирик совхозга айланди. Илғорлар
ҳаракатига қўшилмоқ. Элга эл қўшилса — дав-
лат. Мақол. * Болтабўйнинг чеҳраси очилиб кетди. Отим
чиқсин десангиз мусобақага қўшиллинг бўлмаса (А.
Қаҳҳор, Қўшчинор). Кампир... болаларга қўшилиб
ҳингиллашган Нурига пичинг қилди (Ойбек, Қутлуғ
қон).

2 Бирга бўлмоқ, аралашмоқ, элликмоқ. Сизнинг бир
ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз (А. Қаҳ-
ҳор, Сароб).

3 Тўғри деб билмоқ, қўллаб-қувватламоқ, ёқламоқ.
Бировнинг фикрига қўшилмоқ. Ёлғончига қўшил-
ма, рост сўзингни яширма! Мақол. Мен Зокир отанинг
таклифига қўшилман (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).
Муса аканинг гапларига қўшилман, деди Бектеми-
ров (С. Лҳмад, Ҳукм).

4 Бир тан, шерик бўлиб иштирок этмоқ, қатнашмоқ,
Тўкмага қўшилмоқ. Халфанага қўшилмоқ (II
том, 643-бет). Бу луғат мақоласининг 2 ва 4-пунктла-
рида кўрсатилган маънолар ҳам қўшилмоқ феълнинг
нисбат маъносидан фарқли янги лексик маънолар эмас,

балки қўшмоқ феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбат формаларига хос маънодир. Қиёслаг: *ўглини болаларга қўшмайди* — *ўгли болаларга қўшилмайди*; *ҳалфанага қўшмоқ* — *ҳалфанага қўшилмоқ*.

Демак, бу феълнинг маъно ва вазифаси луғатда қуйидагича ифодаланиши керак бўлади:

ҚУШИЛМОҚ 1 *қўшмоқ* 1 *фл. ўзл. ва мажҳ. н. Бешга уч қўшилса саккиз бўлади. Сут қўшилган чой. Икки от қўшилган извош ва ҳ.*

2 Тўғри деб билмоқ, қўллаб-қувватламоқ, ёқламоқ. *Бировнинг фикрига қўшилмоқ*. Шу келтирилган мисолнинг ўзиданоқ маълум бўладикки, нисбат формаларининг шу нисбатга хос маъноси билан унинг нисбат маъносидан фарқли лексик маъносини (агар шундай маъно ёки маънолари бўлса) фарқлаш анча мураккаб масала. Лекин бундан қатъи назар луғатда феъл нисбат формаларининг шиланшида юқоридаги каби ҳолатларга жиддий эътибор берилиши, у ёки бу нисбат формаси нисбат маъносидан бошқа лексик маъно ёки маъноларга эга бўлса, булар луғатда аниқ қайд этилиши керак.

5. Нисбат формаларининг синонимияси

Ўзбек тилида *-лан* ва *-лаш* аффикси билан ясалган феъллар анчагина миқдорни ташкил этади. Бу ҳар икки аффикс ҳам тарихан иккита аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлганлиги (*-ла+н*, *-ла+ш*) назарий адабиётларда қайд этилган. Масалан: *завқланмоқ*, *қаттиқланмоқ*, *заифланмоқ*, *булутланмоқ*, *дахшатланмоқ*, *оўстлашмоқ*, *реаллашмоқ*, *бошқалашмоқ*, *дадиллашмоқ* каби. Бу аффикслар феъл ясовчи сермаҳсул аффикслардан бўлиб, улар ёрдамда ҳозирги даврда ҳам сўз ясашиб туради, бинобарин, улар (бундай сўзлар) изоҳли луғатларда ҳам акс эттирилади. Маълумки, бу аффиксларни, хусусан *-лан* аффиксини икки қисмга ажратиш, яъни *-ла+н* шаклида кўрсатиш мумкин бўлса, демак, бундай форма ўзлик, мажҳул маъноларини аниқлатган бўлади. Масалан: *сарфламоқ* — *сарф-ла+н-моқ*, *азобламоқ* — *азоб-ла+н-моқ*, *тўпламоқ* — *тўп-ла+н-моқ* каби.

-лаш (*ла+ш*) аффикси ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Агар *-лаш* аффикси *-ла+ш* каби морфемаларга ажралса, у қўшилган сўз биргаликда, баъзан ўзлик маъносини ифодалайди. Аммо шунинг айтиши керакки, ҳозирги вақтда *-лаш* аффикси қўшилган кўпгина сўзларда *-ла+ш* каби морфемаларга ажра-

тиш мумкин бўлмайди. Масалан: *омонлашмоқ, кўмаклашмоқ, дардлашмоқ, аччиқлашмоқ, савдолашмоқ, дўстлашмоқ, судлашмоқ* каби. Бу сўзларда гарчи *-ш* биргалик аффиксини ажратиш мумкин бўлмаса ҳам биргалик маъноси англашилиб туради.

-лан, -лаш аффикси ёрдамида ясалган кўпгина феъллар бир-бирига яқин маъно, ҳатто деярли бир хил маъно ифодалайди. Масалан: *дадилланмоқ — дадиллашмоқ, дармонсизланмоқ — дармонсизлашмоқ, асабийланмоқ — асабийлашмоқ, сийракланмоқ — сийраклашмоқ* каби. *-лан, -лаш* аффикси билан ясалган бундай бир-бирига яқин маъноли сўзларни изоҳли луғатларда **тавсия қилиш, айниқса, изоҳлаш** анча қийинчилик келтириб чиқаради. Бунда бизнингча, асосан қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш мумкин.

Биринчидан, бир-бирига яқин маънони ифодалайдиган *-лан, -лаш* аффикси билан ясалган сўзларнинг қайси бири тилда кўн қўлланилишини белгилаб олиш керак бўлади.

Иккинчидан, уларнинг қайси бирида ўзлик, биргалик маънолари аниқроқ сезилиб туришини белгилаш лозим бўлади. Ана шу моментларга қараб уларнинг изоҳли луғатда берилиш ва изоҳланиш йўлини белгилаш талаб этилади. Бу иккала аффикс билан ясалган кўпгина сўзлар юқорида таъкидланганидек, бир-бирига яқин маъноларни ифодалайди: *енгилланмоқ — енгиллашмоқ, сийракланмоқ — сийраклашмоқ, дадилланмоқ — дадиллашмоқ, қасдланмоқ — қасдлашмоқ, соғломланмоқ — соғломлашмоқ* каби. Шу туфайли булардан қайси бири асосий эканини аниқлаш, бир-бирига ҳавола қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги масаласи ҳам луғатчи олдида турадиган проблематик масалалардан ҳисобланади. Гарчи улар бир-бирига яқин маъноларни ифодаласа-да, баъзан маъноси, маъно миқдори жиҳатидан бир-биридан фарқлашини мумкин. Масалан, *асабийланмоқ* феъли асаби, нерви қўзғаб вазминликни йўқотмоқ, қизишиб, тутақиб кетмоқ маъносини билдирса, *асабийлашмоқ* феъли эса тобора асабий бўлмоқ, яъни асабий ҳолатнинг аста-секин кучайиб, зўрайиб боришини билдиради. Бу ўринда *асабийлашмоқ* феълида *асабийланмоқ* феълига нисбатан ҳаракат-ҳолатнинг кучайиб бориши изоҳда тўғри акс эттирилган. Баъзан бирор сўз *-лан, -лаш* аффикси билан ясалганда ҳеч қандай белги қўйилмайди, баъзан эса уларга бирорта грамматик белги қўйилганини кўрамиз, баъзиларида маъно миқдори бир хил эмас. Масалан, изоҳли луғат-

да *енгилланмоқ* феълнинг иккита маъноси келтирилса, *енгиллашмоқ* феълнинг тўртта маънога эгалиги кўрсатилади.

Изоҳли луғатда *сийракланмоқ* ва *сийраклашмоқ* луғат мақолаларининг қандай берилганга эътибор берайлик:

СИИРАКЛАНМОҚ 1 *сийракламоқ* 1 фл. ўзл. ва *мажҳ. н. Сочлари сийракланиб қолибди.*

2 *СИИРАКЛАМОҚ* 2 фл. ўзл. н. *Тоғли жойларда ҳаво сийракланган бўлади.*

СИИРАКЛАШМОҚ 1 Сийрак бўлиб, камайиб қолмоқ. *Кўкдаги юлдузлар ойнанг ўткир шуъласида эригандай сийраклаша бошладилар* (С. Зуннунова, Янги директор). *Отишма яна бир соатча давом этди. Босмачиларнинг ўқлари тобора сийраклашиб, ниҳоят бутунлай тинди* (Ҳ. Фулом, Машъал). / *Одами бутунлай камайиб қолмоқ. Батальон яна йўлга тушди, у хийла сийраклашган эди* (Ойбек, Қуёш қораймас). / *Товсилмоқ, товсилланмоқ. Кўчадаги қатнов сийраклашиб, қоронғи туша бошлади* (Ҳ. Фулом, Машъал).

2 Кенгайиб ёки маълум ҳажмдаги миқдори камайиб, салмоғини йўқотмоқ, сийракланмоқ (газ, ҳаво ҳақида). *Юқорига кўтарилган сари ҳаво сийраклашади* (II том, 45-бет).

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, бу сўзларнинг англатган маънолари асосан бир-бирига яқин. Лекин *сийракланмоқ* билан *сийраклашмоқ* луғат мақолаларининг изоҳи бир-биридан анча фарқ қилади.

-лан ва -лаш аффикслари билан ясалган синоним сўзларни изоҳли луғатда ишлашда уларни ҳозирги тил нуқтан назаридан қўлланиш • миқдорини, тилда кенг ишлатилиш хусусиятларини белгилаш муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай сўзлардан қайси бири кўп қўлланса, ўшаниси асосий сўз ҳисобланади ва кам қўлланадиган форма унга ҳавола қилинади.

6. Ясама нисбатнинг янги лексемага айланиши — омонимия ҳосил бўлиши

Айнан бир ўзакдан ҳар хил аффикслар ёрдамида ясалган феъллардан бирининг нисбат кўрсаткичини олган ҳолати, иккинчисининг нисбат кўрсаткичини олмаган шакли билан омоним бўлади. Бу ҳодисага мисол сифатида *ҳисоблашмоқ* сўзини келтириш мумкин. Бунда талаффузи ва ёзилиши бир хил, аммо маъноси та-

момила бошқа-бошқа бўлган икки сўз бор. Биринчиси, *ҳисоб* ўзагига *-лаш* аффиксини қўшниш орқали ясалган *ҳисоблашмоқ* феъл. *Бировнинг фикри билан ҳисоблашмоқ*; иккинчиси *ҳисоб* ўзагидан *-ла* феъл ясовчи ва биргалик нисбат ясовчи *-ш (-ла+ш)* аффиксларининг қўшилишидан юзага келган *ҳисоблашмоқ*, биргалик нисбат формаси: *Болалар қуёнларни ҳисоблашди*. Шунинг учун ҳам луғатда *ҳисоблашмоқ* сўзи иккита мустақил феъл сифатида кўрсатилиши керак. Бу феълнинг изоҳли луғатда берилиши ва ишланиши қуйидаги тартибда:

ҲИСОБЛАШМОҚ 1 *ҳисобламоқ* фл. бирг. н. *Анови кун Маражаббек билан ҳисоблашиб кўрсак, Қўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибди* (А. Қодирий, Утган кунлар). *Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам ҳазфли ҳисоблашар эди* (А. Қаҳҳор, Сароб).

2 *Ўзаро ҳисоб-китоб қилмоқ, ора очиқ қилмоқ.*

3 *билан* кўмакчиси воситасида. *Бирор кимса ёки нарсани ҳурмат қилмоқ, тан олмақ, ушга рноя қилмоқ, у билан иш кўрмоқ. Тажрибали устанинг фикри билан ҳисоблашмоқ керак. Ҳақли талаб билан ҳисоблашмадилар.* * *Мадаминни мен ҳам сўкдим: қонун билан ҳисоблашмасанг минг керил — обрўйинг бир пул, дедим* (П. Турсун, Уқитувчи, II, том 700-бет).

Кўриниб турибдики, *ҳисоблашмоқ* сўзи изоҳли луғатда бир луғат мақоласи сифатида берилган ва унинг уч маънога эгаллиги изоҳ билан кўрсатилган. Мазкур сўз «Ўзбекча-русча луғат»да ҳам юқорндагича тавсия этилган:

ҲИСОБЛАШМОҚ 1 *совм. от. ҳисобламоқ.*

2 *взаимн. от ҳисоблашмоқ* производить взаиморасчёты; сводить счёты; 3 *перен. считается (с кем-чем-л);* принимать во внимание, врасчёт (что - л)³⁶.

Бизнингча, *ҳисоблашмоқ* феъли заминида айтилиши ва ёзилиши бир хил, аммо маъноси бутунлай бошқа-бошқа бўлган икки мустақил сўз ётади. Изоҳли луғатда кўрсатилган маънолар ҳам буни тасдиқлайди. Биринчиси *ҳисоб* ўзагига *-лаш* аффиксини қўшниш орқали ясалган *ҳисоблашмоқ*; иккинчиси *ҳисоб* ўзагидан *-ла* феъл ясовчи ва биргалик нисбат ясовчи *-ш(-ла+ш)*

³⁶ *Қаранг:* «Ўзбекча-русча луғат». М., 1959. 659-бет («Ўзбекча-русча луғат» деганда кейинчалик ҳам шу луғатни назарда тутамиз).

аффиксларининг қўшилшидан юзага келган *ҳисоблашмоқ* биргалик нисбат формаси: *Болалар қуёнларни ҳисоблашди*. Шунинг учун ҳам луғатда *ҳисоблашмоқ* сўзи иккита мустақил (омоним) феъл сифатида берилиши ва ишланиши керак бўлади.

ҲИСОБЛАШМОҚ I *ҳисобламоқ* фл. бирг. н. *Қариндош-уруғлар йиғилишиб тўйга кетадиган харажатларни ҳисоблашди* («С. Узб.»). *Кўплар ўша тўйни домланинг жанозаси ҳисоблашган эди* (А. Қаҳҳор, Тўйда аза).

ҲИСОБЛАШМОҚ II Бирор кимса ё нарса билан ўзаро келишган ҳолда иш кўрмоқ; назарга ёки эътиборга олмақ. [*Олахўжа*] *Қаердан келган бўлмасин, бизнинг бу ернинг одатлари билан ҳисоблашмоғи лозим* (П. Турсун, Уқитувчи). [*Қутидор*] *бу тўғрида Офтоб ойимнинг фикр ва ризолиги билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтириб кўрмади* (А. Қодирий, Утган кунлар). Келтирилган мисоллардан шу нарса маълум бўладики, феъл ясовчи *-лаш* аффикси *-ла* аффиксининг биргалик нисбат кўрсаткичи *-и* аффиксига қўшилган ҳолатига талаффуз ва ёзилиш жиҳатдан ўхшайди. Шунга ўхшаш хусусиятга эга бўлган *жойлашмоқ*, *қопланмоқ* каби омонимлар изоҳли луғатда икки мустақил сўз сифатида берилиб жуда тўғри қилинган:

ЖОЙЛАШМОҚ I I *Жой* олмақ, эгалламоқ, жой олиб ўтирмақ; *сигмоқ*, *сигнимоқ*, *жо* бўлмақ. Мисоллар... 2 *Яшан, истиқомат қилиш, ётиш-туриш ёки иш юритиш учун жой, хона, бинога ўрнашмоқ*. Мисоллар... 3 *Кирмоқ; ўрнашмоқ. Уқишга жойлашмоқ*. 4 *текислик ёки фазода маълум вазият, жой олмақ, жойланмоқ*. Мисоллар...

ЖОЙЛАШМОҚ II *жойламоқ* фл. бирг. н. (I том, 285-бет).

ҚОПЛАШМОҚ I *қопламоқ* I фл. мажҳ. н. *Осмон бўлут билан қопланди*.

ҚОПЛАШМОҚ II *қопламоқ* II фл. мажҳ. н. *Қопланган ун* (II том, 592-бет).

Ўзбек тилида *-лан* ва *-лаш* аффикслари кўпинча бир аффикс сифатида сўз ясаш (феъл ясаш) учун хизмат қилади³⁷. *-лан* аффикси билан ясалган феълларда ўзлик нисбатга ҳос хусусиятнинг, *-лаш* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса ўзлик ва биргалик нисбатга ҳос хусусиятни кўраминиз. Шу сабабли бундай аф-

³⁷ *Қаранг:* Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1973. 9-бет.

фикслар билан ясалган феълларни қайси даражага ҳослигини аниқ белгилаш ва уларни луғатда тўғри кўрсатиб бериш керак.

Ҳозирги ўзбек тилида *афсусланмоқ*, *ажабланмоқ*, *завқланмоқ*, *лаззатланмоқ*, *бахслашмоқ*, *жанжаллашмоқ*, *равшанлашмоқ* каби кўнгина феъллар таркибидаги *-ла* ва *-н*, *-ш* аффиксларини ажратиб бўлмайди, яъни *афсусламоқ*, *ажабламоқ*, *жанжалламоқ*, *бахсламоқ* каби мустақил қўлланувчи феъллар йўқ. Демак, бундай феълларда *-лан* ва *-лаш* феъл ясовчи мустақил аффикслар ҳисобланади³⁸. Бундай ҳолларда юқоридагига ўхшаш феълларни икки тилли ва изоҳли луғатларда гарчи уларда ўзлик ва биргалик маъноси англашилдиб турса ҳам бош нисбат сифатида бериш ва изоҳлани керак бўлади. Баъзан *-лан* ва *-лаш* аффиксларини *-ла* ва нисбат ясовчи *-н* ва *-ш* аффиксларидан иборат қисмларга ажратиш мумкин бўлади. Масалан, *тўпланмоқ* феъли таркибида *-н* нисбат ясовчи аффикс ҳисобланади ва бош нисбат формаси сифатида *тўпланоқ* феъли қўлланади. Демак, бунда *-ла* ва *-н* аффикслари мустақил аффикс ҳисобланади. Шундай экан, *-лан* ва *-лаш* аффикслари қисмларга ажралмай бошқа сўз туркумларига қўшилдиб янги лексик маъно англатса, луғатда ҳосил бўлган янги лексик маъноли сўз берилди ва изоҳланади. Агар юқоридаги каби *-ла* ва *-н*, *-ш* қисмларга ажралса, у ҳолда бу аффикслар қўшилган сўз нисбат формаси сифатида изоҳланади. Масалан, *мойламоқ* сўздан *-ш* аффиксининг қўшилгани билан биргалик нисбат формаси ясалди:

МОЙЛАШМОҚ *мойламоқ* фл. бирг. н. *Ишчилар машиначинге қисмларини мойлашди*. Демак, бир-биридан бутунлай фарқланадиган бу икки ҳодиса изоҳли луғатда ҳам аниқ кўрсатилиши ва ўзига хос изоҳ, мисоллар билан берилиши лозим. Бу ҳодиса тўғри фарқланмаса, ташқи томондан нисбат формасига ўхшаб кўринган феъл бош сўз ҳисобланса ҳам уни бирон нисбат формасига киритиб қўйиш мумкин. «Ўзбекча-русча луғат»да ана шундай ҳодисалар учрайди. Масалан, *ёқалашмоқ* сўзини *ёқаламоқ* феълининг биргалик нисбат формаси деб берилган. Ҳақиқатда эса *ёқалашмоқ* мустақил лексик маънога эга (уришмоқ, ёқа бўғишмоқ маъносини билдиради). Бирор феълнинг нисбат кўрсаткичинин олган шаклининг нисбат кўрсаткичинин олмаган бошқа феъл билан омонимлиги ҳодисаси нис-

³⁸ Уша асар, 8-бет.

батан кўпроқ учрайди. Масалан, *чиқишмоқ* феълнинг луғат мақоласи изоҳли луғатда қуйидагича:

ЧИҚИШМОҚ 1 *чиқмоқ* фл. бирг. н. *Ишга чиқишди. Йўлга чиқишди. Уйдан чиқишди. Томга чиқишди. Сайлга чиқишди.* * *Хотинлар анча кечикиб чиқишди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Жанг кўрган мерган жангчилар ҳар куни «фашист ови»га чиқишди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз).

2 Муроса қилмоқ, аҳил, иттифоқ, эл бўлиб яшамоқ ёки ишламоқ. *У ҳеч ким билан чиқишмайди.* * *Нега Фотима она билан чиқишмай қолдинглар?* (Ойдин, Уялди шекилли, ерга қаради). *Оқсоқол жуда чиқишиб қолди-ку улугимиз билан,— деб юборди бир киши* (С. Аҳмад, Хукм). [*Хурининг эри билан*] *Муомала — муросалари охири чиқишмади* (Ш. Ғуломов, Саҳрода)./Ёқтирмақ. *У мушук билан чиқишмайди.*

3 салб. Узаро келишиб, тил бириктириб ғайри қонуний иш қилмоқ, ғайри қонуний нинда тил топишмоқ (II том, 374-бет).

Демак, изоҳли луғатда *чиқишмоқ* феълни бир сўз сифатида берилган ва унинг бир неча маъноси кўрсатилган. Ваҳоланки, *чиқишмоқ* *чиқмоқ* феълнинг биргаллик нисбат формаси бўлиши билан бирга, бу формадаш бутунлай фарқланувчи мустақил сўз ҳамдир. Буни изоҳли луғатда *чиқишмоқ* феълнинг маънолари учун берилган изоҳлардан ҳам аниқ кўриш мумкин. *Чиқишмоқ* *чиқмоқ* феълнинг фақат 1 ва 2-маъноларида биргаллик нисбат формаси бўла олади; *чиқмоқ* феълнинг 1 ва 2-маънолари изоҳли луғатда шундай кўрсатилган: 1 Юқорига, баландга ёки бирор нарса устига кўтарилмоқ, кўтарилиб бирор ерга, баландликка эришмоқ. *Минбарга чиқмоқ. Тепага чиқмоқ. Дарахтга чиқмоқ.* * *Яна бир неча киши келиб қўшилгач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён). *Илму фаннинг нури чўққиси сари, чиқмоқ учун қалбда чексиз орзулар* (Ғайратий)./Бирор транспорт воситасига тушмоқ, ўтирмақ, минмоқ. *Трамвайга чиқмоқ.* * *Фосих афанди сўрига эмас, извошга чиқди* (М. Исмоилӣ, Фарғона т. о.)/Кўтарилиб, баландланиб, ўсиб бирор даражага етмоқ (турли ҳодисалар, процесслар ҳақида). *Иссиғи қирққа чиқди. Босими икки юзга чиқибди. Еши қирққа чиқди.*

2 Ичкаридан ташқарига ҳаракат қилмоқ, ичкаридан ташқарига йўл олиб бирор ташқи ерга етмоқ. *Уйдан чиқмоқ. Яхши гап билан илон инидан чиқар,*

ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар. Мақол. * Шу вақтда ичкаридан Ойбодоқ чиқиб, Отабек ёнига келди (А. Қодирий, Ўтган кунлар)./Бирор томонга ёки бирор ишга йўл олмоқ. Далага трактор чиқибди. Мард бўлсанг, майдонга чиқ! Мақол./кўчма Бирор ҳаракат, уриниш, кураш натижасида янги бир ҳолатга ўтмоқ, эришмоқ, етишмоқ. Рўшноликка чиқмоқ. Озодликка чиқмоқ. * Қиз Гулнорни қучоқлаб секин шивирлади: «Қайғурманг опажон, қора кунлар ўтар, ёруғликка чиқармиз (Ойбек, Қутлуғ қон)./Яқин жойга ташриф буюрмоқ. Нури бизникига кам чиқарди (Ойбек, Қутлуғ қон). Шунга кўра, чиқишмоқ феълнинг луғат мақоласи, бизнингча, қуйидагича ишланиши лозим:

ЧИҚИШМОҚ I чиқмоқ 1—2 фл. бирг. н. Болалар дарахтга чиқишди. Жангчилар тепаликка чиқишди. * Унинг кетидан (аравага)... Ҳаким ва Салимбой-ваччаларнинг хотинлари чиқишди (Ойбек, Қутлуғ қон). Улар пича юриб, тўрт-беш таноб жойни ишгол этган бедазорга чиқишди (Ойбек, Қутлуғ қон).

ЧИҚИШМОҚ II Биров билан аҳил муносабатда бўлмоқ, яхши мураса қилмоқ. Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишди — ёрдамларидан фойдаланади, қўлидан келса, ёрдам қилади (А, Қаҳҳор, Сароб).— Оқсоқол жуда чиқишиб қолди-ку улугимиз билан,— деб юборди бир киши (С. Аҳмад, Ҳукм).

Ҳозирги ўзбек тилида шундай хусусиятга эга бўлган анчагина феъллар бор. Шундай феъллардан кўришмоқ, қарашмоқ, боқишмоқ феълларини олиб кўрсак бўлади. Бу феъллар ҳам изоҳли луғатда бир сўз сифатида берилган. Ҳақиқатда эса кўришмоқ, қарашмоқ, боқишмоқ каби феъллар ҳам чиқишмоқ каби қарамоқ, кўрмоқ, боқмоқ феълларининг биргалик писбат формаси ва мустақил феъл сифатида (омоним сифатида) берилиши лозим.

КЎРИШМОҚ I кўрмоқ фл. бирг. н. [Гулхайри билан Нодир].. сув туфайли димоғлари чоғ бўлган қишлоқ аҳлининг жилвакор юзларини кўришди (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). Тепаликка чиқиб пастда бир қанча душман танклари турганини кўришди. «Тошкент оқшони».

КЎРИШМОҚ II Бирор кимсанинг елкасидан, қўлидан олиб ёки қучоқлашиб саломлашмоқ. Кампир эса гўё у фолбин билан эгачи-сингил каби қучоқлашиб кўришди (Ойбек, Қутлуғ қон). Орзиқулнинг кели-

ни... Тожихон... меҳмон билан кўришиб, нариги уйга таклиф қилди (А. Қаҳҳор, Ёиллар).

ҚАРАШМОҚ I қарамоқ 1—4, 6—11 фл. бирг. н. Утирганлар дарҳол товуш келган томонга қарашди. «Ёш ленинчи». Йигитлар бир-бирларига қарашди (А. Қаҳҳор, Масгон).

ҚАРАШМОҚ II Бирор ишни бажаришда ёрдамлашмоқ, кўмаклашмоқ, боқишмоқ. *Нигора тезда онасига қарашиб юборди*. «Тошкент оқшоми». *Қўни-қўшиллар вақт-бемаҳал иссиқ-совуғидан хабар олиб туришар, Моҳидилга қарашарди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). *Керак вақтида экин-тикинларга қарашиб юборишарди* (Д. Нурий, Боғларда баҳор).

БОҚИШМОҚ I боқмоқ 1—6 фл. бирг. н. *Кувелик ҳолим қолмаганиданми, тўйхонадагилар қиё боқишмади* («Муштум»). *Содда самимий ҳангама билан чой ичилар экан, дарахтлар орқасидан ҳўнграб йўнглаган товуш эшитилди, ўтирганлар ҳайрат билан у томонга боқишди* (Ойбек, Қутлуғ қон).

БОҚИШМОҚ II Бирор ишда бировга кўмаклашмоқ, ёрдамлашмоқ, қарашмоқ. *Нурининг қайнонаси гоҳ-гоҳ келиб, Гулнорга боқишар ва уни мақтар эди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Эъзозхон уйнинг эшик-деразаларини очиб ташлаб, супуришга тушди. Тозагул бўйра, наmatларни йиғиб, унга боқишди* (Ҳ. Фулом, Машъал). Келтирилган мисоллардан шу нарса маълум бўладики, бу иккала ҳодиса ҳам биргалик, ўзлик ва мажҳул нисбат доирасида учрайди.

7. Нисбат формаси эканини конкрет ажратиш

Ўзбек тилида шундай феъллар ҳам борки, улар шаклан бирор нисбат кўрсаткичини олса-да, лекин шу нисбат маъносини билдирмайди. Турган гапки, бундай феълларнинг шаклига қараб, фалон феълнинг фалон нисбат формаси деб изоҳлаб бўлмайди. Масалан, кўринишдан *ажралмоқ* феъли *ажрамоқ* феълнинг, *шошилмоқ* эса *шошмоқ* феълнинг ўзлик, мажҳул нисбатига ўхшаб кўринади. «Ўзбекча-русча луғат»да бу иккала сўз нисбат кўрсаткичлари билан берилган, яъни *ажралмоқ* феъли *ажрамоқ* феълнинг ўзлик нисбати деб, маънолари билан кўрсатилган. *Ажрамоқ* феъли эса *ажралмоқ* феълига ҳавола қилинади.

Аввало, *ажралмоқ* феъли таркибида ўзлик нисбат кўрсаткичи (-л) бўлса-да, лекин уни тўла маънода *ажрамоқ* феълнинг ўзлик нисбат формаси деб бўлмайди.

Масалап, қуйндаги мисолни кўрайлик: *Унда [қўлзмада] ҳам Шобарат Сухсуровни йўқлаб, мотоциклда келди ва мотоциклдан ажралди* (Озод Шарафиддинов, Истеъдод жилолари)... *Чунки мотоциклдан ажраган, унинг устига Обиджоннинг курортга йўл харжи ҳам бўйнига тушган Шобарат Сухсуровнинг тўймаслигидан ғазаблана бошлаган эди* (Озод Шарафиддинов, Истеъдод жилолари). Ҳар икки мисолда *ажралмоқ* ва *ажрамоқ* феъллари деярли бир маънони англатмоқда.

Иккинчидан, агар *ажралмоқ* *ажрамоқ* феълнинг ўзлик нисбати бўлса, *ажрамоқ* *ажралмоққа* эмас, аксинча, *ажралмоқ* *ажрамоққа* ҳавола қилиниши лозим эди, ваҳоланки юқоридаги лугатда қайд этилганидек бунинг акси нфодаланган. *Шошмоқ* ва *шошилмоқ* ҳам худди шу тарзда, яъни *шошилмоқ* *шошмоқ* феълнинг ўзлик нисбати сифатида тавсия этилган.

Қуйндаги иккита мисолни солиштириб кўрсак бу иккала феълнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкинлигини кўрамиз. «*Суюнчи*»сини ваъда қилиб, қизлардан телеграммани олдим. *Шошиб ўқидим. «Файзуллаева!»* (Д. Нурий, Боғларда баҳор). *У аввало бизни кўрмади шекилли, қўлтиқлаб олган папкасини шошилмай, тандир ёнидаги тўнтариғлик сават устига қўйди* (Д. Нурий, Боғларда баҳор). Бундай ҳолларда иккала вариантдан қайси бири кўп қўлланса, шунисига лугат мақоласи тузилади, кам қўлланадигани эса унга ҳавола қилинади.

Изоҳли лугатда *ажралмоқ* феъли изоҳланиб, унинг тўққизта маъноси кўрсатилади; *ажрамоқ* феъли эса айн. (айнан) белгиси билан *ажралмоққа* ҳавола қилинади:

АЖРАМОҚ айн. *ажралмоқ* 1—5, 9; *ажрамоқ* феълига нисбатан *ажралмоқ* феълнинг қўлланиш доираси кенг. Шунинг учун изоҳли лугатда *ажралмоқ* феъли изоҳланиб *ажрамоқнинг* унга ҳавола қилиниши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Шошилмоқ сўзи эса «Ўзбекча-русча лугат»да берилгани каби *шошмоқ* феълдан ўзлик нисбат формаси деб кўрсатилади:

ШОШИЛМОҚ *шошмоқ* фл. ўзл. н. *Мунча шошиласан? * Адолат шошилиб уни (журнални) варақлай бошлади.* (С. Зуннунова, Гулхан). *Тол шохидаги болалардан бири шошилиб туна бошлади* (М. Исмоилӣ, Фарғона т. о.). *Бедармон бўлишига қарамай, бека укаси билан амакисини кўришга шошиларди* (Ж. Шарипов, Хоразм, II том, 426-бет). Бироқ,

шошмоқ ва шошилмоқ сўзлари ҳам ажрамоқ ва ажралмоқ типидagi сўзлар бўлганлиги учун уларни ҳам изоҳли луғатда ҳавола қилиш билан бериш мумкин эди. Чунки шошилмоқ сўзи шошмоқнинг ўзлик нисбат формаси дейишга етарли асос йўқ. Масалан, мен шошдим деса ҳам бўлади, мен шошилдим деса ҳам бўлади. Бу ерда ҳеч қандай нисбат маъноси йўқ (*тарқамоқ* — *тарқалмоқ* феълларини ҳам юқоридаги сўзлар каби бериш мумкин). Демак, бундай ҳолларда кўп қўлланидиган феъл изоҳланади, иккинчиси эса унга ҳавола қилиниб, иллюстратив мисоллар келтирилади.

Жонли сўзлашувда феъл нисбат формаларини нотўғри қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай ҳолларда шу маънони ифодалаш учун қайси нисбат шаклини қўллаш тўғрилиги изоҳли луғатда кўрсатилиши керак бўлади. Бунга мисол сифатида *очирмоқ* феълнинг қўлланишини олиб кўриш мумкин.

Очирмоқ феъл *очмоқ* феълнинг орттирма нисбати эканлиги тўғри. Изоҳли луғатда ҳам *очирмоқ* феъли *очмоқ* феълнинг орттирма нисбати сифатида талқин қилинади.

Очирмоқ очмоқ 12 фл. орт. н. Жўжа очирмоқ. Қурт уругини очирмоқ. Кўз очирмайди 1) атрофга қараш, кўриш учун имкон бермайди. *Шамол (қор бўрони) кўз очирмайди*; 2) тинчлик бермайди; у-бу деб доим хафа қилади, аччиғини келтиради. *Уялинг! Илгарилар бўқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?* (А. Қаҳҳор, Жонфигон, I том, 552-бет).

Изоҳли луғатда *очмоқ* феълнинг 13 та маъноси берилган. *Очирмоқ* феъли *очмоқ* феълнинг «тухум босиб, ундан жўжа чиқармоқ» маъносидагина унинг орттирма нисбат формаси ҳосил қилади. Бу маъно *очмоқ* феълнинг 12-маъносидир. Шунинг учун *очирмоқ* феълнинг *очирмоқ очмоқ 12 фл. орт. н.* деб бериш керак. Лекин оғзаки нутқда, ҳатто ёзма манбаларда, изоҳли луғатда ҳам, бадиий адабиётда ҳам *очирмоқ* феълнинг нотўғри равишда *очмоқ* феъли маъносида қўлланиш ҳоллари учрайди:—[*Малоҳат*—*Уялинг! Илгарилар, бўқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку: Неча марта йиғлатгансиз?* (А. Қаҳҳор, Жонфигон). *Ташқарида бўрон кўз очиргани қўймайди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). Бу мисолларда орттирма нисбат формасининг қўлланиши, яъни *очмоқ* феълдан ясалган *очирмоқ* формасининг қўлланиши нотўғри. Бу *очмоқ* феълнинг

ўзи орқали ифодаланади. Яъни тўғриси ...*Кўз очгани қўймас эдингиз, ...Кўз очгани қўймасди* бўлади.

Кўз очгани қўймаслик иборасидаги *очмоқ* феълни орттирма нисбатда қўлланиши (орттирма нисбатда бўлиши) мумкин. Лекин буни юқоридаги каби потўғри қўллаш ҳолати билан аралаштирмаслик керак. Масалан: *Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, ғувуллайди* (А. Қаҳҳор, Даҳшат).

Демак, изоҳли луғатда *очмоқ* ва *очирмоқ* феълларининг маъно ва қўлланиш ўрни адабий тил нуқтаи назаридан юқоридагича аниқ белгилаб берилиши керак. Худди *очирмоқ* феълнига ўхшаш *гапиртирмоқ* феълнинг ҳам оғзаки нутқ ва бадний адабиётда потўғри қўлланган ҳоллари ҳам учрайди. Масалан: *Шамол гапиртиргани қўймас, шунинг учун қизга сўзини такрорлашга тўғри келарди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). *Гапиртирмоқ* феълни *гапирмоқ* феълнинг орттирма нисбати эканлиги тўғри. Лекин бу мисолда нисбат формасининг қўлланиши нотўғри. Чунки ҳаракатнинг бажарилишида ташқи томондан ҳеч қандай восита бўлаётгани йўқ. Ҳаракатни субъектнинг ўзи бажаряпти. Шунинг учун *шамол гапиргани қўймас эди*, деб ишлатилиши тўғри бўлади. Изоҳли луғатда ҳам бу маъно ва унинг мисоли *гапиртирмоқ* феълни мақоласида эмас, балки, *гапирмоқ* феълни луғат мақоласида берилиши мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбат формалари баъзи феъллар доирасида бир хил кўринишга эга бўлади: *урилмоқ, узилмоқ, уваланмоқ, захарланмоқ*. Шунга ўхшаш феъллар ҳам ўзлик, ҳам мажҳул нисбат формасида қўллана олади. Шунингдек, буларнинг айримлари нисбат маъносидан ташқари мустақил лексик маъно англатиши ҳам мумкин. Изоҳли луғатда бундай омоформалар ажратилмай, бир пунктда қайси феълнинг ўзлик ва мажҳул формаси эканлиги кўрсатилмоқда. Масалан, юқорида айтиб ўтганимиздек, *урилмоқ, узилмоқ* феълларининг ўзлик ва мажҳул нисбат формалари *урмоқ* ва *узмоқ* феълларининг нисбат формаси эканлиги бир пунктда берилган. Масалан:

УЗИЛМОҚ узмоқ фл. ўзл. ва мажҳ. н.

УРИЛМОҚ урмоқ фл. ўзл. ва мажҳ. н. Сўнгра мисоллар келтирилади. Лекин бундай йўл тутилганда мазкур форманинг ўзига хос томонлари, нисбат ва бошқа хусусиятлари етарлича очилмай қолади. Бу формада ниҳоятда мураккаб, нозик маънолар системаси ва

бошқа специфик хусусиятлар бўлиши мумкинки, уларни «фалон феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбати» деб кўрсатишда, луғатчиликда субъективизмга олиб келиш хавфини тугдиради. Бунда, биринчидан, полисемантиклик хусусиятга эга бўлган феълларда бош сўздан ясалган ўзлик ва мажҳул нисбат формалари бош сўзнинг қандай маъноларидан ясалганлиги бир хил бўлмаслиги мумкин. Ҳақиқатан ҳам «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да келтирилган *узилмоқ* феъли *узмоқ* феълнинг 1, 2, 3, 4, 5 маъноларида унинг, яъни *узмоқ*нинг мажҳул нисбат формаси ҳисоблангани ҳолда бешта мустақил маънода фақат учинчи — турган жойидан қўзғатмоқ, кўтармоқ маъносигина ўзлик нисбат формаси бўла олади. Бундан кўринадики, *узилмоқ* феъли *узмоқ* феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбати дейилганда қайд қилинган бешта лексик маънода унинг мажҳул ва ўзлик нисбати мавжудлиги эътироф этилади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, у ёки бу феълдан мажҳул нисбат ясалгани ҳолда ўзлик нисбат формаси ясалмаслиги ёки бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *қурмоқ*, *қувмоқ*, *уламоқ*, *юрмоқ*, *ясамоқ* каби феъллардан фақат мажҳул нисбат ясалади: *қурмоқ* — *қурилмоқ*, *қувмоқ* — *қувилмоқ*, *уламоқ* — *уланмоқ*, *юрмоқ* — *юрилмоқ* каби.

Умуман, ҳар қандай феълдан ўзлик ёки мажҳул нисбат формаси ясалавермайди. Шаклан ўзлик ёки мажҳул нисбатдек бўлиб кўринган феъл аслида нисбатга ҳеч қандай алоқаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу ўринда *шодланмоқ*, *завқланмоқ*, *асабийлашмоқ*, *гурурланмоқ* каби *-лан* ва *-лаш* аффикслари билан ясалган, ammo нисбат хусусиятига эга бўлмаган сўзлар бўлиши мумкин. Таниқли тилшунос олим Э. В. Севортян туркий тиллардаги, хусусан озарбайжон тилидаги бу ҳодиса ҳақида тўхталиб, уни ишончли далиллар билан исботлаб берган³⁹.

Демак, нисбат формасини белгилашда, феълларнинг ташқи кўриниши билан чегараланиб қолмай, уларнинг лексик-семантик томонларига ҳам алоҳида эътибор берини лозим бўлади. Шунингдек, айнан бир форма, у ёки бу феълнинг маъно ва функцияси жиҳатидан бири-бирдан бутунлай фарқланар экан, семантик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмай, маънолар занжирини ҳосил қил-

³⁹ Қаранг: Севортян Э. В. О некоторых вопросах тюркской лексикографии // Лексикографический сборник. Вып. III. М., 1958. С. 122—123.

мас экан, бизнингча, бу ҳолат луғатларда омоним сифатида қаралиши ва алоҳида луғат мақоласи сифатида бош сўз қилиб берилиши керак. Шу нуқтан назардан изоҳли луғатда келтирилган ва яхлит бир луғат мақоласи сифатида қаралган *етилмоқ* феъли билан учта лексик маъно тавсия этилишига қўшилиш қийин. Бизнингча, мазкур феъл икки мустақил сўз сифатида қаралиши ва омоним тарзида талқин этилиши лозим. Фактлар шуни тақозо этади.

ЕТИЛМОҚ I 1. Пишиш ҳолатига етмоқ, пишмоқ. *Бизнинг полизда қовун, тарвуз кўп. Етилди ёзда, сўйиб едик хўп* (И. Муслим). *Худди шу пайт икки чумчуқ чирқиллашиб учиб ўтди ва мевалари етилиб пишган қора гилос шохларида шўхлик бошлади* (М. Исмоилӣ, Фарғона т. о.).

2 Жисмоний ёки маънавий жиҳатдан етукликка, камолотга эришмоқ. *Қизининг бўйидан меҳр билан қучоқлар экан, титроқ овоз билан деди:— Баракалла, қизим, чиндан ҳам етилибсан! Ҳалигача сени бола санаб янглишиб юрган эканман* (Ҳ. Зоҳидӣ, Қиз боланинг қадри).

3 Маълум вақт туриш, сақланиш муносабати билан, фойдаланишга яроқли бўлиб қолмоқ, фойдаланса арзийдиган ҳолга келмоқ. *Мураббо яхши етилипти. Бетон қоримаси етилди, тезроқ фундамент қуйиш керак. * Кунлар исиб кўтарилган нам, Ерлар исиб етилган тупроқ* (Ғайратӣ). *Ҳар бир суғоришдан кейин тупроқ етилиши биланоқ ток атрофларини юмшатиш керак* («Тошкент ҳақиқати»).

Етмоқ феъли изоҳли луғатда 10 та мустақил маънога бўлинган. Улардан бош маъно — «юриб, маълум бир ерга, бирор манзилга бориб олмоқ» ва еттинчи маъно «бирор мақсадга эришмоқ, муваффақ, бўлмоқ». Биз зикр этилган *етилмоқ* I луғат мақоласига омоним тарзида келтирмоқчи бўлган *етилмоқ* II феъли, изоҳли луғатдаги *етмоқ* феълининг кўрсатилган фақат биринчи ва еттинчи маъноларига нисбатан мажҳул саналади, холос. Шундай қилиб, *етилмоқ* II луғат мақоласини қуйидагича тасаввур қиламиз:

ЕТИЛМОҚ II етмоқ I, 7 *фл. мажҳ. н. Уйдан мактабга ўн минутда етилади. * Бу кўча билан икки-уч юз одим юрилгач, қишлоқ гузарига етилади* (Ҳ. Шамс, Душман). *Дарбозанинг сўл биқинига қараб икки юз қадам кетсак, қўрган девори тугалиб бурчакка етилади* (А. Қодирӣ, Ўтган кунлар).

Демак, *етмоқ* феълининг I, 7 маъноларидангина

мажҳул нисбат формаси ясалади. Шундай бўлиши кераклигини яна бошқа ҳодисалар тақозо этади. Масалан, бир феълнинг у ёки бу нисбат формаси, нисбат маъносидан бошқа, яна мустақил лексик маъноларга эга бўлиши ҳам мумкин. Бир аффикс ёрдамида ясалган ўзлик ва мажҳул нисбат формасида ҳам шундай бўлиши мумкин. Лекин бу форманинг мустақил лексик маъноси унинг ё мажҳул формасидан ёки ўзлик нисбат маъноси асосида келиб чиққан бўлади. Демак, бу маъно (ёки маънолар)нинг қайси нисбат формасига алоқадорлиги ҳам изоҳли луғатда алоҳида кўрсатилиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса айнан бир аффикс билан ясалган ўзлик ва мажҳул нисбат формалари алоҳида-алоҳида бош сўз сифатида берилиши керак.

ИЛИНМОҚ I I илмоқ I фл. ўзл. н. Кўчада кетаётган бир хотиннинг юпқа хитойи зонти қўлидан учиб кетди... бир дарахтга и л и н д и (Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар). Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга и л и н и б тирсаккача йиртилди (А. Қаҳҳор. Анор). У (қуёш) кесилган қизил тарвуз палласидек ўрмон дарахтларига и л и н и б қ о л д и (И. Раҳим, Чин муҳаббат).

2 илмоқ I фл. мажҳ. н. Деворий газеталарнинг илтиҳонга бағишланган янги сонлари и л и н д и (С. Зуннунова, Янги директор). Матқовул... кечалари занжири и л и н и б тамбалаб қўйиладиган эшиги ўрнида унгур оғзидай очилиб турган ердан лип этиб ичкари кирди (М. Исмоилий, Фаргона т. о.).

ИЛИНМОҚ II Бирор нарсани (мас., овқатни) бировга кўнгли суйиб бермоқ ёки ўзича атамоқ. Шер касасидаги илликни бобосига и л и н и б олиб кирса, у киши бош чайқайди (С. Анорбоев, Ҳамсуҳбатлар). Майна дастурхондаги паловни Верага, комбат билан комиссарга и л и н д и (Ш. Тошматов, Эрк қуши).— Ҳожи почча ошни сизга и л и н д и л а р (С. Абдулла, Мавлоно Муқимий).

Нисбат формалари фақат бош нисбатдан эмас, балки ясама нисбатлардан ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Масалан, орттирма нисбатдан орттирма нисбат формаси: *учирмоқ — учиртирмоқ, ичирмоқ — ичиртирмоқ*; ўзлик нисбатдан орттирма нисбат ясалиши: *ювинмоқ — ювинтирмоқ*; орттирмадан мажҳул нисбат ясалиши: *учирмоқ — учирилмоқ, кўчирмоқ — кўчирилмоқ* каби. Бундай ҳолларда ҳам охириги ясалган форманинг қайси сўздан ясалганлиги, яъни қайси феълнинг қандай нис-

бат формаси эканлиги кўрсатилиб, иллюстратив мисоллар келтирилади.

УЧИРИЛМОҚ учирмоқ фл. мажҳ. н. Қуш учирилди. * *Ракетада тажриба учун иккита ит учирилди* («Қ. Ўзб.»).

Демак, юқоридагилардан кўринадики, изоҳли луғатда нисбат формалари анчагина қисмини ташкил қилади. Шунингдек, ҳар бир феълнинг нисбат формаларини беришда уларнинг бош нисбатнинг маълум маъноларида нисбат бўла олиши, нисбат формаларининг янги маъно касб этиши, нисбат формаларининг синонимияси, нисбат формаси эканини конкрет ажратини каби томонларига аҳамият бериш керак бўлади.

ҚУШМА АФФИКСЛАР ЁРДАМИДА ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТДА ИШЛАНИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-лан*, *-лаш*, *-лантир*, *-лаштир* қўшма аффикслари актив феъл ясовчилар бўлиб, улар ёрдамида жуда кўп миқдорда феъллар ясалади: *завқланмоқ*, *дудуқланмоқ*, *юзланмоқ*, *аҳдлашмоқ*, *гўзаллашмоқ*, *дағаллашмоқ*; *жонлантирмоқ*, *гавдалантирмоқ*, *газлаштирмоқ*, *режалаштирмоқ*, *расмийлаштирмоқ*, *планлаштирмоқ* ва б. Бундай феъллар, шубҳасиз, ўзбекча-русча ва изоҳли луғатларда берилди ва улар учун махсус луғат мақоласи тузилади. Лекин бундай феълларнинг луғатларда берилиши ва ишланишида объектив фактлар таъсирида келиб чиқадиган бир қатор қийинчиликлар бор.

Маълумки, юқорида келтирилган қўшма аффиксларнинг ҳаммаси феъл ясовчи аффикс билан нисбат формасини ясовчи аффикснинг ўзаро бирикиб бир аффиксга айланишидан юзага келган: *-лат* < *-ла* + *-т*, *-лаш* < *-ла* + *-ш*, *-лан* < *-ла* + *-н*, *-лантир* < *-лан* + *-тир*, *-лаштир* < *-лаш* + *-тир*. Шу билан бирга, ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ла*, *-лан*, *-лаш* аффикслари ёрдамида ясалган феълларнинг *-н*, *-ш* (...*-ла* + *-н*, +...*-ла* + *-ш*) ва *-тир* аффикси ёрдамида ясаладиган (...*-лан* + *-тир*, ...*-лаш* + *-тир*) нисбат формалари ҳам бор: *аниқламоқ* — *аниқланмоқ*, *хабарламоқ* — *хабарлашмоқ*, *ривожланмоқ* — *ривожлантирмоқ*, *хиралашмоқ* — *хиралаштирмоқ* ва б. Демак, *-лан*, *-лаш*, *-лантир*, *-лаштир* қўшма аффикслари ёрдамида ясалган феъллар билан *-ла*, *-лан*, *-лаш* аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг *-н*, *-ш*, *-тир* аффикси орқали ясалган нисбат формаси шаклий ўх-

шашликка эга бўлади. Буларни бир-биридан фарқлаб олиш айрим ҳолларда у қадар осон бўлавермайди.

Демак, юқоридаги қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феълларнинг луғатда берилиши ва ишланишида, аввало, уларни *-ла, -лан, -лаш* аффикслари ёрдамида ясалган феълларнинг нисбат формаларидан фарқлаш масаласи келиб чиқади. Бу масала эса юқорида айтиб ўтилганидек, анчагина мураккабдир. Бунинг устига ўзбек тилида *-лантир, -лаштир* қўшма аффикси борлиги ва улар ёрдамида феъл ясалиши ҳодисаси борлиги ҳали барча томондан эътироф этилмаган, ўзбек тили грамматикасига онд ишларда ҳам феъл ясовчилар қаторида бу аффикслар келтирилмайди. Ҳатто, *-лан, -лаш* қўшма аффикслари ёрдамида ясалувчи *шодланмоқ, жонланмоқ, баҳслашмоқ, гаплашмоқ* каби феъллар (мустақил лексемалар) ўзлик ва биргалик нисбат формалари деб таърифланади⁴⁰. Бу ҳолат кўриб ўтилган қўшма аффикслар ёрдамида ясалган феълларнинг луғатларда берилиши ва ишланишида луғат тузувчи ишнинг анча қийинлаштиради.

Барча типдаги (ўзбекча-русча ва изоҳли) луғатларда феълнинг нисбат формалари бериллади. Лекин улар ҳар вақт изоҳланавермай, қайси феълнинг қандай нисбат формаси эканини кўрсатиш билан чегараланилади⁴¹. Шунинг ўзи нисбат формасининг изоҳи бўлади. Масалан, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *жамламоқ* ва *жамланмоқ* феъли қуйидагича берилган ва ишланган:

ЖАМЛАМОҚ 1 Тўиламоқ, йиғмоқ...

2 *эск. мат.* Жам қилмоқ, қўшув амалини бажармоқ, қўшмоқ.

ЖАМЛАНМОҚ 1 *жамламоқ* фл. мажҳ. н.

2 *жамламоқ* 1 фл. ўзл. н. ... (1 том, 271-бет).

Бу луғат мақоласи тўғри тузилган. Лекин шу вақтгача нашр этилган «Ўзбекча-русча луғатларга шунингдек, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га назар ташласак, юқоридаги қўшма аффикслар ёрдамида ясалган жуда кўп феъллар потўғри равишда феълнинг у ёки бу нисбат формаси сифатида таърифланганини кўраимиз.

⁴⁰ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. 1978. 120—121-бетлар.

⁴¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент. 1964. 37-бет; Ҳожиев А. Ўзбек тили изоҳли луғатида феълларнинг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. № 5. 27—34-бетлар; Юсуфхўжаева Х. Ўзбек тили изоҳли луғатида феъл даражаларининг берилиши//Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. № 6. 69—71-бетлар.

Биз қуйида юқоридаги қўшма аффиксларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида тўхталиб, уларнинг ҳам феъл ясаи, ҳам феълнинг нисбат формасини ясаши ва луғатларда берилиши ҳақида фикр юритамиз.

-лан аффикси. Бу аффикс билан ясалган сўзларнинг луғатларда тўғри кўрсатилиши учун қуйидаги икки нарсага эътибор бериш керак бўлади: 1) -лан аффиксининг яхлит — қисмларга ажралмай феъл ясаш хусусияти; 2) ташқи кўринишдан бу аффикс билан бир хил, лекин икки аффиксдан иборат бўлган -ла+н каби феълнинг нисбат формасини ясаш хусусияти.

Ташқи кўринишдан, -лан аффикси икки аффиксдан иборатдек (-ла+н) кўринади. Бунинг сабаби, бир томондан, ҳозирги ўзбек тилида феъл ясовчи -ла аффикси ва нисбат ясовчи -н аффиксининг актив қўлланишида бўлса, иккинчи томондан, -лан аффикси билан ясалувчи феълларда ўзлик нисбат формасига хос хусусиятнинг сезилиб туришидадир: *завқланмоқ, ажабланмоқ, афсусланмоқ, лаззатланмоқ, қаноатланмоқ* каби. Демак филологик луғатларда -лан аффикси билан ясалган сўзларнинг яхлит сўз ясовчи аффикс сифатида, шунингдек, нисбат формаси ясовчи аффикс сифатида мустақил луғат мақоласи қилиб берилиши шарт.

Ўзбек тилида кенг қўлланиб келаётган *ажабланмоқ, афсусланмоқ, лаззатланмоқ, завқланмоқ, асабланмоқ* каби сўзларда -лан феъл ясовчи мустақил аффикс ҳисобланади. Бундай феъллар мустақил сўз сифатида қаралади ва луғатларда маънолари тўлиқ очиб берилadi, лексикографик жиҳатдан мукамал ишланади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан олинган қуйидаги икки феъл фикримиз далили бўла олади.

АВЖЛАНМОҚ Авж олмоқ, авжга чиқмоқ, авжга минмоқ, кучаймоқ, зўраймоқ. *Шамол яна авжланди* (I том, 23-бет).

ХАВОТИРЛАНМОҚ I Ташвишга тушмоқ, ташвишланмоқ қайғурмоқ. *Агар жавоб қайтармай қўйверса, акаси хавотирланди* (Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар). *Полвонбой билан Бекжоннинг ҳалига қадар келмаганидан Ойша хола хавотирланди* (Ж. Шарипов, Хоразм).

2 Бирор нарсадан хавфсирамоқ, чўчимоқ, қўрқмоқ. *Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди, шекилли-да қизини кўчага чиқармай қўйди,— деди Давлатёр* (П. Турсун, Ўқитувчи, II том, 310-бет).

-лан аффикси ёрдами билан белги ҳолат билдирувчи сўзлардан ясалган феълларда субъектда шундай бел-

ги, ҳолатнинг юзага келиши ифодаланади: *сергакланмоқ*, *асабийланмоқ*, *хавотирланмоқ* каби. Отлардан *-лан* аффикси ёрдамда ясалган феъллар турлича маъно ифодалайди.

1) бирор нарсанинг натижасини билдиради: *булутланмоқ*, *ботқоқланмоқ*, *ёлқинланмоқ* каби;

2) ўзакдан англашилган маънога эгаликни билдиради: *қуролланмоқ*, *касалланмоқ*, *уйланмоқ*, *овқатланмоқ* каби;

3) ўзакдан англашилган маънонинг таъсирида содир бўлганликни билдиради: *зарарланмоқ*, *завқланмоқ*, *даҳшатланмоқ*, *хавфланмоқ*, *одатланмоқ* каби;

4) метафорик маънони билдиради: *иккиланмоқ*, *оёқланмоқ*, *отланмоқ* каби.

Юқоридаги мисоллардаги *-лан* сўз ясовчи яхлит бир аффикс бўлганидан унинг таркибидан *-н* элементини ажратиб бўлмайди, гарчи тарихан *-ла + н* тарзида бўлган бўлса ҳам. Луғатларда бундай феълларнинг ҳар бири ўзига хос равишда мустақил сўз сифатида изоҳланади. *-лан* аффикси юқорида кўриб ўтганимиздек, сифат, равиш, отларга қўшилиб турлича маъно англагани учун уларни луғатларда бир типдаги сўзлар сифатида изоҳлаб бўлмайди.

-лан аффикси ёрдамда ясалувчи феълларда ўзлик нисбатга хос хусусиятнинг сақланишини кўрдик. Шу сабабли бу аффикс билан ясалувчи феъллар қайси нисбат формаси ҳисобланади ва у луғатда қандай қайд этилади, деган саволга ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. Агар феълни морфемаларга ажратганда, *-н* элементи ажралиб, *-ла* аффиксли қисмнинг ўзи мустақил қўлланилган бўлса, у ҳолда *-лан* мустақил аффикс ҳисобланмайди. Масалан, *тўпланмоқ* феъли таркибида *-н* нисбат кўрсаткичи ҳисобланади ва бош нисбат формаси сифатида *тўпламоқ* феъли қўлланади. Демак, бунда *-ла* ва *-н* мустақил аффикс ҳисобланади.

Ўзбек тили грамматикасига оид айрим ншларда *-лан* аффиксига қараш бир хил эмас. Уларнинг айримларида бу аффиксни феъл ясовчи мустақил аффикс эканини эътироф этадилар ва бу аффикслар бир вақтнинг ўзида ҳам феъл ясайди, ҳам нисбат формасини ясайди, деб қарайдилар. Масалан, *жонланмоқ* сўзидаги *-лан* феъл ва ўзлик нисбат ясайди, *бирлашмоқ* сўзидаги *-лаш* аффикси эса феъл ва биргалик нисбат ясайди деб ҳисоблайдилар⁴². Мутахассисларнинг фикрича, ўзбек тилида

⁴² Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив). I. Тошкент. 1966. 303-бет; Гуломов А. Ф. Феъл. Тошкент. 1954; Ко-

бир вақтнинг ўзида ҳам феъл ясовчи, ҳам нисбат формасини ясовчи аффикс йўқ. Феълнинг ҳеч қандай нисбат кўрсаткичига эга бўлмаган формаси эса бош нисбат ҳисобланади. Бинобарин, *жонланмоқ*, *ривожланмоқ*, *шодланмоқ*, *завқланмоқ*, *сергакланмоқ*, *қуролланмоқ*, *карахтланмоқ*, *асабланмоқ*, *тўлқинланмоқ* каби феъллар бош нисбат формасидаги феъл ҳисобланади ва улар лугатда бош нисбат формаси сифатида изоҳланади. Лугатларда бундай аффикслар билан ясалган феълларни аввало бош нисбат ёки ясама нисбат эканини конкрет белгилаш, сўнг уларнинг қайси сўздан нисбат формаси эканини грамматик помета (белги) орқали кўрсатиш керак бўлади. Масалан, изоҳли лугатдан қуйидаги лугат мақоласини келтирамиз:

ТАЙЁРЛАНМОҚ 1 *тайёрламоқ* фл. *мажҳ.* н. *Фабрикада тайёрланган маҳсулот.* * *Шу вақтда Гулсумбиби... ўз декчасида тайёрланган... хўрда ошни авайлаб кўтариб, эшикдан кириб келди* (Ойбек, Қутлуг қон).

2 *тайёрламоқ* 2 фл. *ўзл.* н. *Деворга суяниб ўтирганича [эшон] томогини қилтиллашиб, нимадир демоққа тайёрланган эди, ташқаридан кимнингдир йўталгани эшитилди* (И. Турсун, Уқитувчи).

ТАЙЁРЛАШМОҚ *Тайёрламоқ* фл. *бирг.* н. *Болалар дарс тайёрлашяпти.* *Қолхозчилар ўғит тайёрлашяпти* (II том, 108-бет).

ЖОЙЛАШТИРМОҚ 1 *жойлашмоқ* 1 фл. *орт.* н. [*Домла*] *Абдураҳмонни ўз меҳмонхонасига жойлаштирди* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён).

2 *Жойлашмоқ*, *қўймоқ*. *Гулнор ўз уйига кириб, қутилардан бирини очиб кийимлари орасига ҳалиги дўппини жойлаштирди* (Ойбек, Қутлуг қон). Бироқ феълларнинг нисбат формаси эканини дарров сезиб, уларни лугатда мисоллар билан аке эттирини лугатчидан назарий билим ва катта лексикографик малака талаб қилади. Масаланинг мураккаблигидан бўлса керак, баъзан филологик лугатларда ясама нисбат формаларини тавсия этишда кўпинча ягона лексикографик принципга амал қилинмайди. Масалан, *яллигланмоқ* феълнинг ишланишида изоҳли лугатда шундай йўл тутилган: ўша лугат мақоласини айнан келтирамиз.

нонов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.,—Л., 1960. С. 249—251; Мирзаев М., Насмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1962. 151-бет.

ЯЛЛИГЛАМОҚ айн. яллиғланмоқ. Кўмир яллиғлади. Печка яллиғлади. Чипқон яллиғлаб турибди.

ЯЛЛИГЛАНМОҚ яллиғламоқ фл. ўзл. н. 1 Ёнмоқ, алангаланмоқ; аланга чиқармоқ, аланга тарқатмоқ. Аллоннинг мойли кўзи қоронғида Сулузни қидирар, ўчоқда олов яллиғланганда уни топиб, билагига, тўшига тармашар эди (А. Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси). Дарвоза олдида турганлардан бири.. мисдай яллиғланиб турган қуёш алангасига ишора қилди (С. Кароматов, Бир томчи қон). Чўғдай қизариб турмоқ, ёнаётгандай кўринмоқ. *Лекин машғала ёлқинидан қизарган парда ҳамма томондан яллиғланиб кўришиб турарди* (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

2 Қизиб, қизариб шишмоқ. *Яраси* (ёки жароҳати) *яллиғланди*. 1) яраси, жароҳати газак олди; 2) *кўчма* дард-алами зўрайди. *Бугун унинг [Адолатнинг] бутун эски жароҳатлари яллиғланадиган кун, у бунга тайёр бўлиб, жинчиروққа тикилиб ўтирарди* (А. Мухтор, Опа-сингиллар II том, 480-бет). Кўришиб турибдики, *яллиғламоқ* феъли *яллиғланмоқ* сўзига ҳавола қилинган. *Яллиғланмоқ* феълига тузилган лугат мақоласида эса мазкур феълни *яллиғламоқ*нинг ўзлик ишбати деб кўрсатилган. Бизнингча, бундай йўл тутиш тўғри эмас, чунки *яллиғламоқдан* юзаки қараганда ишбат формаси ясалса-да, маъно жиҳатидан ўзлик ишбатини ифодаламайди. Шунга кўра *яллиғланмоқ* феълини ўзлик ишбат формаси демай, ҳар икки ҳолатда ҳам бу феълларга алоҳида изоҳ бериш, маъноларини санаб кўрсатавериш мақсадга мувофиқдир. *Яллиғламоқ* сўзининг айн. (айнан) белгиси билан *яллиғланмоққа* ҳавола қилиниши, бизнингча, тўғри эмас.

-лаш аффикен. -лаш аффикен ҳам сермахсул аффике бўлиб, -ла ва -ш аффиксларининг бирикувидан юзага келган. -лаш аффике билан ясалган феълларда ўзлик даражага хос хусусият сезиларли бўлган ҳолларда бу феъллар маъно жиҳатдан -лан аффикен билан ясалувчи феълларга ўхшайди: *йириклашмоқ*, *тезлашмоқ*, *яқинлашмоқ*, *огирлашмоқ* каби. Шунинг таъсирида баъзи феълларда -лаш ва -лан аффиксларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш маълум даражада мумкин бўлади: *асабийлашмоқ* — *асабийланмоқ*, *равшанлашмоқ* — *равшанланмоқ* каби. Лекин -лан ва -лаш аффикслари ёрдамида феъл ясалishi маълум сўзлар доирасида чегараланган, яъни айнан бир хусусиятли феъллар -лаш аффике билан ясалган сўзлардан -лан

аффикси ёрдамида феъл ясалмайди ва аксиича, *-лан* аффикси ёрдамида ясагани мумкин бўлган сўзлардан *-лаш* аффикси билан феъл ясалмайди⁴³.

-лан аффикси билан ясалувчи феълларда ўзлик исбатга хос хусусиятнинг, *-лаш* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса ўзлик ва биргалик исбатга хос хусусиятнинг сақланишидан қатъи назар бу аффикслар ёрдамида ясалувчи феъллар бош исбат формаси ҳисобланади ва лугатларда ҳам бош исбат каби изоҳланади. Изоҳли лугатдан мисоллар келтирамиз.

ЗАИФЛАЙМОҚ Куч-қувватни йўқотмоқ, кучсизланмоқ, бўшашмоқ. [Отабек] *Мен ўша кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландилди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар, I том, 295-бет).

ЗАИФЛАШМОҚ I Тобора заифланмоқ, куч-қувватини йўқотиб бормоқ. *Бемор кундан-кунга заифлашмоқда*.

2 Иқтисодий ёки ҳарбий жиҳатдан кучсизланмоқ. *Уруш натижасида кўп давлатнинг экономикаси заифлашди* (I том, 295-бет).

ДАДИЛЛАЙМОҚ Дадил бўлмоқ, тетикланмоқ. *Нодиров залдагиларга қараб олди, ўзининг жанговар дўстларини, донги кетган оловкорларни кўриб дадилланди* (И. Раҳим, Тақдир, I том, 205-бет).

ДАДИЛЛАШМОҚ Тобора дадилланмоқ, тобора дадил бўлиб бормоқ.— *Айтиб берсангиз, балки топарман,— деди Адолат дадиллашиб* (С. Зуннупова, Гулхан, I том, 205-бет).

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, *-лан* ва *-лаш* аффикслари бир-бирига яқин маъноларни ифодалаб ўзаро синонимик қаторни ташкил қилади ва уларни маълум даражада умумий бир маъно остига бирлаштириш мумкин бўлади. Юқоридаги *-лаш* аффикси билан ясалган феълларнинг кўпчилигини бир типдаги сўзлар каби изоҳлаш тўғри бўлади. Изоҳли лугатда бундай феълларга берилган изоҳдан шу нарса кўринадики, бу феълларнинг аксариятида (*асабийлашмоқ, дадиллашмоқ, энгиллашмоқ, ёвузлашмоқ, равшанлашмоқ, тетиклашмоқ, қоронғилашмоқ* каби) ҳаракатнинг тобора, аста-секин кучайиб ёки пасайиб боришини кузатиш мумкин. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да бу типдаги феълларни бир хил берилган деб бўлмайди. Чунончи, *енгилланмоқ — энгиллашмоқ, ёвузланмоқ — ёвузлаш-*

⁴³ Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. Тошкент. 1975. 369—370-бетлар.

моқ феълларининг бири иккинчисига ҳавола қилинган бўлса, кўпчилик ҳолларда иккала аффиксли форма билан келган феъллар алоҳида-алоҳида изоҳланган. Масалан, *асабийланмоқ* — *асабийлашмоқ*, *дадилланмоқ* — *дадиллашмоқ*, *равшанланмоқ* — *равшанлашмоқ* феълларида шундай йўл тутилган.

Бизнингча *-лан* ва *-лаш* аффикси билан келган феълларнинг мустақил сўз сифатида алоҳида изоҳлашнинг тўғри. Чулки, *-лан* ва *-лаш* билан келган феъллар ташқи кўришидан бир-бирига жуда яқин, ҳатто бир хил маънони ифодалаётгандек кўринса ҳам, бироқ маънода оз бўлса-да фарқ бўлиши мумкин. Бу нарсани уларга доир луғат мақолаларидаги маънолар миқдорининг бир хил эмаслигида ҳам кўриш мумкин. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан келтирилган қуйидаги мисоллар ҳам бунини исботлайди:

РАВШАНЛАНМОҚ Равшан бўлмоқ, равшан тортмоқ. *Чироқ равшанланди.* * *Навойдан дилим равшанланади.*— *деди Аваз устозларига эҳтиромни зўрлигини билдириб* (Ж. Шарипов, Хоразм).

РАВШАНЛАШМОҚ 1 Тобора равшан бўлмоқ, ёруғ бўлмоқ. *Хона равшанлашди.* *Тун равшанлашмоқда.*

2 Яхши кўрадиган бўлиб бормоқ, тузалмоқ, очилмоқ, равшан тортмоқ (*кўз ҳақида*). *Унинг кўзи равшанлашди.*

3 *кўчма* Аниқ, очиқ-ойдин бўлиб бормоқ, ойдинлашмоқ. *Масала равшанлашди.* * *Эрининг феъли, мижоз — табиати, кун сайин унга [Нурига] равшанлашди* (Ойбек, Қутлуғ қон. I том, 611-бет).

Бир ўзакдан *-лан* ва *-лаш* аффикслари ёрдамида ясалган юқоридаги *равшанланмоқ* ва *равшанлашмоқ* сўзларининг маъноси бир-бирига яқин бўлса ҳам, луғатда келтирилган маънолар миқдори бир хил эмас. Шунинг учун бундай ҳолатда уларни бир-бирига ҳавола қилмай ҳар бирини алоҳида-алоҳида изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, *-лаш*га нисбатан *-лан* жуда кўп миқдордаги сўзларга қўшилиб феъл ясайди. *-лан* аффикси асосан отлардан ва бошқа сўз туркумларидан феъл ясайди. *-лаш* аффикси эса кўпроқ сифатлардан ва нисбатан камроқ бошқа сўз туркумларидан феъл ясайди. Бироқ изоҳли луғатда *-лан* аффикси билан бир қаторда *-лаш* аффиксини ҳам қўшиб феъл ясалиши мумкин бўлган ҳолларда ҳам шундай қилинмаган. Масалан, *ожизланмоқ*, *озғинланмоқ*, *кучсизланмоқ* каби. Бундай фактларни кўплаб келти-

риш мумкин. Баъзан *-лаш* аффиксли формани *-лан* билан ясалган сўзга ҳавола қилинган:

ЯЛҚОВЛАНМОҚ Бирор ишни бажаргиси келмай турмоқ, дангасалик қилмоқ, эринмоқ. *Махдум мактаб ишида ялқовланиб, Анварга суяниб қолди* (А. Қодирий, *Мохробдан чаён*). *Кучук секин бир «ҳов» билан жим бўлди, ялқовланиб яна ётди* (Ойбек, *Қутлуғ қон*).

ЯЛҚОВЛАШМОҚ айн. *ялқовланмоқ*. Бу ерда *ялқовлашмоқ*ни алоҳида изоҳлаш лозим эди. Чунки юқоридаги мисоллардаги *ялқовланмоқ* феъли ўрнига *ялқовлашмоқ*ни қўйсақ, уларнинг маъно жиҳатидан фарқланishi яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, *ялқовлашмоқ* сўзидаги *-лаш* аффикси *ялқовланмоқ*даги *-лан* аффиксига нисбатан маънонинг, яъни ялқовлик ҳолатининг аста-секин, тобора кучайиб боришини кўрсатади.

Биз юқорида *-лан* аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда ўзлик нисбатга ҳос хусусиятнинг, *-лаш* аффикси ёрдамида ясалган феълларда эса ўзлик ва биргалик нисбатга ҳос хусусиятнинг сақланишини кўрдик. Шу сабабли бу аффикслар ёрдамида ясалувчи феъллар қайси нисбатга тегишли эканини ва уларни лугатда тўғри акс эттиришни ҳам аниқ кўрсатиш керак бўлади. Баъзан лугатда нисбат деб кўрсатилган сўз бош форма билан бир хил маънони билдириб, улар ўртасидаги фарқни сезини анча қийин бўлади. Масалан, *учқунламоқ* ва *учқунланмоқ* лугат мақолаларини олиб кўрайлик. Изоҳли лугатда *учқунланмоқ* *учқунламоқ*нинг ўзлик нисбати деб кўрсатилган; *учқунламоқ*да 4 та маъно, *учқунланмоқ*да эса 2 та маъно келтирилади. Бу ерда ўзлик нисбат демасдан иккала сўзнинг ўзига ҳос маъноларини аниқ очиб бериш мақсадга мувофиқ бўларди.

-ла, *-лан* ва *-лаш* аффикслари баъзи сўзлар доирасида айнан бир хил маънони ифодалайди: *баландламоқ* — *баландланмоқ* — *баландлашмоқ*, *енгилламоқ* — *енгилланмоқ* — *енгиллашмоқ*, *секинламоқ* — *секинланмоқ* — *секинлашмоқ* каби.

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да *-лаш*, *-лан* аффиксларининг нисбат формасида қўлланишини ифодалаш билан бирга, алоҳида пункт билан унинг бошқа маънолари ҳам кўрсатилган:

ЖАБРЛАМОҚ Жабр қилмоқ, зулм қилмоқ, жабр-зулм ўтказмоқ, қийнамоқ. Мисоллар...

ЖАБРЛАНМОҚ 1 *жабрламоқ* фл. *мажҳ.* н. 2 Моддий зарар кўрмоқ, зиён тортмоқ.

ЧЕКЛАНМОҚ 1 чекламоқ фл. мажҳ. н. Харажатлар чекланди. 2 Чегараланмоқ, кифояланмоқ. *Тавсия этилган адабиёт билан чекланмоқ. Огоҳлантириш билан чекланмоқ.* Баъзан *-лаш* аффикси билан келган сўз нисбат маъносини билдирса ҳам, нисбат деб кўрсатилмаган.

-лат аффикси. Бу аффикс ҳам феъл ясовчи *-ла* билан нисбат формасини ҳосил қилувчи *-т* аффиксларининг ўзаро бирикиб бир аффиксга айлаанишидан юзага келган: *-лат -ла + -т.* *-лат* аффикси *-лан, -лаш* аффикслари каби қисмларга ажралмай яхлит ҳолда сўзларга қўшилиб келганда ҳаракатнинг натижаси, белгисини билдириб келади: *кўлоблатмоқ, қойиллатмоқ, тўлқинлатмоқ, ғилайлатмоқ* каби. *-лат* аффиксининг морфемаларга ажралмай яхлит ҳолда қўлланиши саноқли феъллар донрасидагина учрайди, нисбат формаси сифатида (*-ла + т*) қўлланиши эса кўпчиликни ташкил қилади. Бу аффикс қисмларга ажралмай сўз ясаганда ҳам ўша сўзлардан орттирма нисбат маъноси сезилиб туради. Изоҳли луғатдан бир-иккита мисол келтирамиз:

ОҒИРЛАТМОҚ Юқини ёки вазнини оширмоқ; оғирлаштирмоқ (I том, 562-бет).

ТЎЛҚИНЛАТМОҚ Тўлқинга келтирмоқ, тўлқинлантирмоқ. *Ўзи тўлқинланмаган санъаткор бошқаларни тўлқинлатиши мумкин эмас* (А. Қаҳҳор, Ким ҳақ?).. (II том, 248-бет). Баъзан *-лат* аффикси ўрнида *-лантир, -лаштир* аффиксларини қўллаш ҳам мумкин бўлади. Мас., *тўлқинлатмоқ — тўлқинлантирмоқ, ҳаволатмоқ — ҳаволантирмоқ, арзонлатмоқ — арзонлаштирмоқ, ойдинлатмоқ — ойдинлаштирмоқ, оғирлатмоқ — оғирлаштирмоқ* каби.

-лантир аффикси. Бу аффикс ёрдамда ясалган феъллар ҳам озчиликни ташкил қилади. *-лантир* аффикси ҳам сифат ёки отларга қўшилиб ҳаракатнинг белгисини, натижасини билдиради: *гувоҳлантирмоқ, зарарсизлантирмоқ, огоҳлантирмоқ* каби.

-лантир аффикси асосан (*-лан + тир*) нисбат маъносини билдиргани учун изоҳли луғатда ҳам кўпроқ шу маънода кўрсатилган. Луғатдан мисол келтирамиз:

РУХЛАМОҚ Рух билан қопламоқ, рух югуртирмоқ (қ. *руҳ* II) *Тунукани рухламоқ.*

РУХЛАНМОҚ I *рухламоқ* фл. мажҳ. н. *Рухланган челақ.*

РУХЛАНМОҚ II Рухий кўтарнишлик касб этмоқ;

илҳомланмоқ, рағбатланмоқ. [Элмурод] Гулсумнинг ҳар бир сўзини жони дили билан тинглашидан руҳланди (П. Турсун, Уқитувчи).

РУҲЛАНТИРМОҚ руҳланмоқ П фл. орт. н. Мусанинг сўзлари Элмуродни руҳлантирмади, балки унга мазахдай эшитилди (П. Турсун, Уқитувчи, I том, 630-бет).

ЖИҲОЗЛАНМОҚ жиҳозламоқ фл. мажҳ. н. Техниканинг энг янги ютуқлари асосида жиҳозланган завод. Мисол...

ЖИҲОЗЛАНТИРМОҚ жиҳозланмоқ фл. орт. н. айн. жиҳозламоқ (I том, 284-бет).

Юқоридаги мисолдан кўринадики (*жиҳозлантирмоқ, жиҳозламоқ*) *-лантир* аффикси билан *-ла* аффиксининг маъноси бир-бирига яқин. Шунинг учун баъзан *-ла* аффикси *-лантир* аффикси билан ҳам параллел равишда қўлланаверади. Шунингдек, *-лат* аффикси билан ҳам *-лантир* аффиксининг ёнма-ён қўлланиши мумкинлигини кўрамыз: *алангалатмоқ* — *алангалантирмоқ, тўлқинлатмоқ* — *тўлқинлантирмоқ* каби.

-лаштир аффикси. *-лаштир* аффикси *-лат, -лантир* аффиксларига нисбатан сермахсул аффикс ҳисобланади. Шунинг учун бу аффикс ҳақида алоҳида тўхташга тўғри келади.

-лаштир аффикси орқали сўз ясалиши асосан рус тилидан кирган сўзларда кўп учрайди. Буни аниқ тасаввур қилиш учун «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да шу типдаги сўзлар учун тузилган лугат мақолаларидан бир-икки намуна келтирамыз:

ТЕПЛОФИКАЦИЯ (р) Саноат корхоналарида, масалан, завод, комбинат, иссиқлик электростанциясида ҳосил қилинган ва ўз ишини бажаргач ортиб қолган буғ ёки иссиқ сувдан тураржой ва корхоналарни иситиш учун фойдаланиш. *Теплофикация* — бу ишни бажарган буғ энергияси билан турар жойларни ва корхоналарни марказлаштирилган йўл билан таъмин қилишдир («Физика»).

ТЕПЛОФИКАЦИЯЛАШТИРИЛМОҚ теплофикациялаштирмоқ фл. мажҳ. н. Ёғ заводига яқин тураржой биналари теплофикациялаштирилди.

ТЕПЛОФИКАЦИЯЛАШТИРМОҚ Уй-жой, корхонани саноат корхоналаридаги ортиқча иссиқ сув ёки буғ билан иситмоқ (II том, 163-бет).

ХИМИЗАЦИЯ (р) Химия фани ютуқларини ва химиявий усулни халқ хўжалиги тармоқларига тадбиқ этиш; химизациялаштириш.

ХИМИЗАЦИЯЛАШТИРМОҚ Химия ютуқларини ва химиявий ишлаш усулларини халқ хўжалигига жорий қилмоқ (масалан, қишлоқ хўжалик зараркунандаларига, ўсимлик касалликларига ва бегона ўтларга қарши химиявий моддалар воситасида курашмоқ, деҳқончиликда минерал ўғитларни қўлламоқ).

Аввало шуни айтиш керакки, рус тилида *-ация* суффикси билан ясалувчи *механизация, унификация, теплофикация, химизация, дифференциация* типдаги сўзлардан жуда оз миқдордагиси ўзбек тилига айнан ўзлаштирилган. Иккинчидан, булар ўзбек тилида шити маъносиди эмас, балки «соф» от каби қўлланади. Шунинг учун ҳам улар иш отига қўйиладиган «нима қилиш?» сўроғига эмас, балки отларга қўйиладиган «нима?» сўрсигига жавоб бўлади. Демак, бундай сўзларни, *-(и)ш* аффиксли феъл формаси билан изоҳлаш тўғри бўлмайди. Рус тилидаги *унификация* сўзи ўрнида ўзбек тилида *унификациялаш* ва *унификациялаштириш* сўзлари қўлланади: *унификация орфографии узбекского языка* — ўзбек тили орфографиясини унификация қилиш, унификациялаш; *унификация алфавита* — алфавитни унификациялаштириш каби.

Унификациялаш феълдаги *-лаш* бир бутун қўшма аффиксдир. У феъл ясовчи *-ла* ва ҳаракат номи (иш оти) ясовчи *-ш* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган. Шунинг учун ҳам бу *-лаш* аффикси билан ясалган феълни ҳаракат номи ясовчи *-моқ* аффикси билан қўллаб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида юқоридаги типдаги феълларнинг *-лаш* эмас, балки *-лаштир* аффикси ёрдамида ясаши нормага айланган. Масалан, *автоматлашмоқ, ихтисослашмоқ, механизациялашмоқ, кооперативлашмоқ, машиналашмоқ* типдаги ясашни эмас, балки *автоматлаштирмоқ, ихтисослаштирмоқ, механизациялаштирмоқ, кооперативлаштирмоқ, машиналаштирмоқ* каби *-лаштир* аффикси ёрдамидаги ясашни норма ҳисобланади. Шундай экан, луғатда *машиналаштирмоқ* феълни *машиналашмоқ* феълнинг орттирма нисбат формаси деб таърифланиши тўғри бўлмайди. Аксинча, *-лаштир* аффикси ёрдамидаги ясашни норма бўлгани учун *машиналаштирмоқ* мустақил лексема сифатида берилиши — изоҳланиши керак.

-лаштир аффикси билан ясалувчи феълларнинг асосий хусусиятларидан бири шуки, улар асосан мажхул нисбат формасида қўлланади: *Ер қазииш ва бетон ётқиизиш ишларини жадаллаштириши мақсадида ихтисос*

лаштирилган участкалар тузилган («С. Узб»). Ҳозирги вақтда республикадаги ҳамма гидроэлектростанциялар автоматлаштирилган («Ўзбекистон маданияти»). Республикамиз далаларида барча қишлоқ хўжалик ишлари механизациялаштирилган (С. Абдуқаҳҳор).

Демак, луғатда *-лаштир* аффикси билан ясалувчи феълнинг мажҳул инсбат (*-лаштирил*) формаси ҳам берилди. *-лаш* қўшма аффикси билан ясалган феъл *-лаштир* аффикси ёрдамида ясалган феълнинг худди ана шу формасига ҳавола этилиши керак бўлади. Масалан, *автоматлашмоқ* феълни *автоматлаштирилмоқ* феълга, *ихтисослашмоқ* феълни *ихтисослаштирилмоқ* феълга ҳавола қилинади: *автоматлашмоқ айн. автоматлаштирилмоқ.*

ИХТИСОСЛАШМОҚ айн. ихтисослаштирилмоқ. Юқоридаги феъллардаги *-лаш* *-ла* ва иш оти ясовчи *-ш* аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Гарчи бундай феълларда иш оти формасига хос хусусият сезилиб турса ҳам, лекин бу феълни иш оти формаси деб бўлмайди ва луғатда ҳам иш оти формаси сифатида изоҳлаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бундай феълларни луғатларда *-лаштир* аффикси билан ясалувчи феълнинг *-(и)ш* аффиксли иш оти формасига ҳавола этиши керак бўлади:

МЕХАНИЗАЦИЯЛАШ айн. механизациялаштириш.

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ айн. модернизациялаштириш.

УНИФИКАЦИЯЛАШ айн. унификациялаштириш.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯ айн. электрификациялаштириш кабн.

-лаштир аффикси билан ясалувчи феълларнинг юқорида кўриб ўтилган хусусиятларидан келиб чиқилса, *электрификация* сўзи ва ундан ясалган феълларнинг изоҳли луғатларда берилиши ва ишлангани қуйидагича бўлади:

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯ (р < грек + лат) айн. электрификациялаштириш.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯЛАШ айн. электрификациялаштириш.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯЛАШМОҚ айн. электрификациялаштирилмоқ.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯЛАШТИРИЛМОҚ электрификациялаштирмоқ фл. мажҳ. н.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯЛАШТИРИШ электрификациялаштирмоқ фл. иш оти.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯЛАШТИРМОҚ Ишлаб чиқаришни ва хўжаликни электр энергияси билан таъминламоқ.

Рус тилидаги *-ова(ть)*, *-изова(ть)*, *-ирова(ть)*, *-изирова(ть)* суффикслари ёрдамида ясалган феълларнинг ўзбек тилига ўзлаштирилиши асосида ҳосил бўлган феълларнинг деярли барчаси юқоридаги хусусиятга эга. Шунга кўра уларнинг луғатларда берилиши ва ишланишида ана шу хусусиятлари ҳисобга олинishi керак. Бунда, феълларнинг берилиши ва ишланиши аввало, *-лаштир* аффикси билан ясалган феъл (лексема)ни *-лаш* аффикси ёрдамида ясалган феълнинг ортирма нисбат формасидан фарқлаш керак бўлади. Шунингдек, *-лаш* ва *-лаштир* аффикси билан ясалган феъл бир хил маъноли бўлса, бу ясалinishларда қайси бирининг норма эканини белгилаш ва изоҳни шу феълга бериб, бошқаси унга ҳавола этилиши лозим бўлади.

Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, рус тилидаги кўриб ўтилган тилдаги феъллар ва улардан ясалган отларнинг (*унифицировать* — унификация, *дезинфицировать* — дезинфекция) ўзбек тилига ўзлаштирилиши бир хил формада эмас. Масалан, *унификация*, *дезинфекция* сўзлари айнан, *унифицировать*, *дезинфицировать* сўзлари эса ўзбекча ясалinish билан (*унификациялаш*, *дезинфекциялаш*) ўзлаштирилгани ҳолда *коллективизация*, *интенсификация* сўзлари ўзлаштирилмаган ва улардан *-лаштир* аффикси билан феъл ясалмайди. Булардан *-лаштир* аффикси ёрдамида феъл ясалinish бутунлай бошқача типдадир: *коллективлаштириш*, *интенсивлаштириш* каби. Демак, луғат тузишида бундай сўзларнинг қайси тилда ўзлаштирилишини, қайси бирининг ҳозирги ўзбек адабий тили учун норма эканини белгилаш ҳам талаб этилади.

Юқорида айтилганлар ва келтирилган биринчи фактнинг ўзини кўрсатадими, ўзбек тилидаги феъл ясовчи кўшма аффикслар ёрдамида ясалувчи феълларнинг луғатларда ишланишида ҳар хилликларга, хатоларга йўл қўйилмоқда. Уни бартараф этиш учун шу аффиксларнинг маъносини, уларнинг функция даражасини аниқ белгилаш, шунингдек, рус тилидаги ясама феълларнинг ва улардан ҳосил бўлган айрим отларнинг ўзбек тилига қандай ўзлаштирилиши тўғри, адабий тил нуқтан назаридан норма эканини ҳал этиш керак бўлади.

МУСТАҚИЛ БЎЛМАГАН ФЕЪЛЛАР

Ёрдамчи феъллар

Мустақил бўлмаган феълларни ўзининг вазифаларига кўра уч турга бўлиш мумкин. 1) ёрдамчи феъллар, 2) кўмакчи феъллар, 3) тўлиқсиз феъллар. Бу турларга сиз ҳар бир феъл луғатларда берилди. Демак, уларнинг луғатларда берилиш ўрни, изоҳланishi каби масалаларни ҳал этиш керак бўлади. Барча илмий адабиётларда кўшма феъллар ва уларнинг ясалиши ҳақида гапирилади ва кўшма феълларнинг от+феъл ва феъл+феъл типидagi тури борлиги қайд этилади. От+феъл типидagi кўшма феъллар ҳақида гапирганда, асосан, феъл бўлмаган сўз билан қил (айла, эт) ёки бўл феълнинг бириктиридан ҳосил бўлган таклиф қилмоқ, касал бўлмоқ типидagi бириктувлар назарда тутилди. Ҳақиқатан ҳам кўшма феълларнинг кўпгина қисмини қил (эт, айла) ёки бўл феълларнинг бошқа сўз билан бириктиридан ҳосил бўлган кўшма феъллар ташкил қилади⁴⁴.

Қил, бўл феъллари мустақил феъл сифатида ҳам қўлланади, яъни улар ҳаракат ифодалай олади. Масалан: *Қўшчинорлик Неъматиллабува деган бир чол чорбоғидаги уч туп тоқ, беш туп ўрик, шу бу йил мевага кирган бир талай шафтоли, олча, беҳини кесиб ўтин қилибди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Акрам бир ўйи хотинининг ёнига ўтмоқчи ҳам бўлди-ю, худди шу пайт сал ўртасидаги оралиқдан унга қараб келаятган ҳалиги семиз домлага кўзи тушди* (О. Ёқубов, Қанот жуфт бўлади).

Қил, бўл феъллари асосан феъл бўлмаган сўзлардан кўшма феъл ясашда иштирок этади. *Таклиф қилмоқ. Жилва қилмоқ. Тамом қилмоқ. Парвариш қилмоқ. Обод қилмоқ. Такрор бўлмоқ.* Булардан ташқари қил (эт, айла), бўл феъллари кўшма феъл ҳосил қилиш билан бирга боғлама вазифасида ҳам қўлланади⁴⁵. *Кечқурун эшик олдида кўкиш такси кўндаланг бўлди* (А. Қаҳҳор, Тўйда аза). *Эр-*

⁴⁴ Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954. 73—75-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд. 1960. 139—144-бетлар; Ҳожиев А. Феъл. Тошкент. 1973. 11—12-бетлар.

⁴⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон адабий тили. Тошкент. 1965. 88-бет; Ҳожиев А. Феъл. Тошкент. 1973. 12-бет.

тасига домлани кўмиш маросими бўлди (А. Қаҳҳор, Тўйда аза). *Деворга суюниб турган жангчи йўлда — поездда тўнглик қилган йигит эди.*— *Ҳа, зағча отармидингиз?— деб яна тўнглик қилди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз).

Айла, эт феъллари қадимги ўзбек тилида кенг ишлатилган. Ҳозир аксарият шеърний асарларда учрайди ва улар қил, бўл ёрдамчиларига инсбатап ҳозирги ўзбек адабий тилида кам қўлланади. [Ижроқум ота] Яқинликка не етсин, кўрганлар ҳавас этсин, Қил ҳам ўта олмасин, яқин бўлсин ўртамиз (Ҳ. Фулом, Ўғил уйлантириш). *Кечалар киприкларимда Тарки хоб айлар ҳаёл. Уз ҳаётимдан ўзимга Сарҳисоб айлар ҳаёл* (Э. Воҳидов).

Шубҳасиз, изоҳли луғатда *қил* (эт, айла), *бўл* феълларига хос ана шу уч хусусият, яъни мустақил феъллиги, қўшма феъл ясаш ва боғлама вазифасида келиш хусусияти ўз ифодасининг тонини керак.

Қилмоқ феълнинг қўшма феъл ясашдаги, шунингдек, боғлама вазифасида қўллангандаги маъноси билан унинг мустақил феъл сифатида ифодаляйдиган маънолари ўртасида боғланиш (алоқа) маълум даражада сезилиб туради. Шу сабабли *қил* мустақил феъл ва ёрдамчи, боғлама вазифасидаги *қил* феъл учун алоҳида-алоҳида луғат мақолалари тузилмай, улар бир луғат мақоласи пачида берилгани маъқул. Шу пуктаи назардан *қилмоқ* феълнинг қўшма феъл ясаши ва боғлама вазифасида қўлланиши, луғат мақоласи тузилиши қўйндагича бўлиши мумкин.

*қилмоқ*⁴⁶ 1 Бирор нарса, ҳодиса, иш-ҳаракат, ҳолатни амалга оширмақ, ижро этмоқ, бажо келтирмақ. *Иш қилмоқ. Ўйин қилмоқ. Мажлис қилмоқ. Қуш уясида кўрганини қилади.* Мақол. * *Менга қаранг, Тўлаган ака,— деди Сафаров мулойимлик билан.— Сигирингиз, отингиз турипти, биров еб қўймайди. Уйланг, ўйлаб иш қилинг* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

6 Айрим сўз туркумлари билан бирикиб қўшма феъл ясайди: 1) отлар билан бирикиб шу отнинг маъносидан англашилайдиган иш-ҳаракатни ифодаляйди. *Таклиф қилмоқ. Гумон қилмоқ. Доклад қилмоқ. Жиноят қилмоқ. Вафо қилмоқ;* а) касб-ҳунар ёки мансабни ифодаловчи отлар билан

⁴⁶ *Қил* феълнинг яна бошқа маънолари бор. Биз, асосан, *қил* феълнинг ёрдамчи феъл сифатида англаган маъноларини келтирмақчимиз.

бирикиб, шу касб ёки мансаб билан шугулланиш маъносини ифодалайди. *Уқитувчилик қилмоқ. Деҳқончилик қилмоқ. Раислик қилмоқ. Боғбонлик қилмоқ*; 2) сифат, равиш туркумидаги сўзлар ёки сонларга қўшилиб, улардан англашилган маънони бирор ҳаракат ёки ҳолатда содир бўлишини ифодалайди. *Қора қилмоқ. Янги қилмоқ. Тез қилмоқ. Баланд қилмоқ*; 3) ундов, тақлидий ва тасвирий сўзлар билан бирикиб, улардан англашилган товуш, ҳис, ҳаяжон ва ҳ.ларнинг бажарилишини, амалга ошириш ҳолатини ифодалайди. *Оҳ-воҳ қилмоқ. Тақир-туқир қилмоқ. Дук-дук қилмоқ.* * *Иўғон киши худди гозга ўхшаб, «ғат-ғат-ғат» қилиб кулди* (А. Қаҳҳор, Қўшиқдор).

7 Боғлама вазифасида қўлланиб, асосий қисмдаги предмет ва белгини атаб кўрсатади. *Яхшилик қилмоқ. Дўстлик қилмоқ. Оталик қилмоқ. Бўлмоқ* феълли ҳам *қилмоқ* сингари кўп маъноли ва турли функционал кўринишларга эга бўлган феъллардан саналади. *Бўлмоқ* феълли иштирокида турлича маъно ва вазифаларга эга бўлган конструкциялар ҳосил қилинади.

Боғламанинг вазифаси «Эга ва кесимни бириктириш, ...предикативлигини кўрсатиш ҳамда кесимни шакллантириш» бўлганидек, *бўл* ёрдамчисининг феъллар билан қўлланганда боғлама вазифасини бажариши ҳам фақат феълнинг от формалари доирасида учрайди, аниқроғи, феълнинг ҳаракат номи ва сифатдош формалари доирасида учрайди»⁴⁷.

Демак, лугатларда, жумладан изоҳли лугатда *бўл* феълнинг мустақил маънолари билан бирга, унинг қўшма феъл ясаш ҳолати ва боғлама вазифасида келиши мисоллар билан аниқ кўрсатиб берилиши лозим.

Мазкур феъл изоҳли лугатда қуйидагича берилган:

Бўлмоқ 12 Сифат туркумидаги сўзлар билан бирикиб, қўшма феъл ясайди. *Ҳайрон бўлмоқ. Хафа бўлмоқ. Хурсанд бўлмоқ*⁴⁸.

13 -(а)р, -(а)диган, -(й)диган, -моқ, -моқчи аффиксли феъллар билан қўшилиб, истак, майл билдиради.

⁴⁷ Қирани: Содиков Б. «Бўл» ёрдамчисининг феълнинг функционал формалари билан қўлланганда боғламачилик вазифаси//Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари. Тошкент. 1973. 225–227-бетлар.

⁴⁸ Бизнинг мақсадимиз, асосан, *бўл* феълнинг ёрдамчи маъноларини кўрсатиш бўлгани учун унинг мустақил маъноларини келтириб ўтирмадик.

Борар бўлсанг айтарсан. У ҳам ўқийдиган бўлди.

14 Кўмакчи феъл вазифасида *-(у)б* аффиксли равишдошлар билан қўшилиб, иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини билдиради. *Ёзиб бўлмоқ. Ўқиб бўлмоқ.*

15 От кесим таркибида боғлама вазифасида келади. *Уртоқ Аҳмедов директор бўлган завод. Бу киши менинг ўқитувчим бўладилар. * Ишни қизитиб юбориш мумкин бўлган шу кунларда қотмагина бир йигит келиб: «Қурбон ака сиз бўласизми, деди. «Ҳа, мен бўламан» деган эдим, сўрашди (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). Менинг учун така бўлсин-у, сути бўлсин (Н. Сафаров, Уйғониш).*

Бўл феълнинг маънолари изоҳли лугатда, асосан, тўғри ёритиб берилган. Бироқ *бўл* феълнинг маъноларини назарий адабиётларда кўрсатилган, маънолари асосида изоҳлаб берилса, мазкур сўзнинг маъноси лугатда мукамал кўрсатилган бўлади. Шу жиҳатдан *бўл* феълнинг ёрдамчи феъл сифатида англатадиган маънолари изоҳли лугатда қуйидагича берилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

11 Баъзи сўз туркумлари билан бирикиб келиб қўшма феъл ҳосил қилади. *Обод бўлмоқ. Такрор бўлмоқ. Гўзал бўлмоқ. Сергак бўлмоқ. Тез бўлмоқ. Тоза бўлмоқ. Тасдиқ бўлмоқ. * Бехосдан тикилиб қолган эканман. Онаси олдида ўсал бўлдим (Сайёр, Ҳулкар). [Гулхайри] Гўё аммаваччасининг бу мусибатига ўз онаси айбдордай ундан хафа бўлди (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).*

12 Асосий қисмдаги предмет ва белгини кўрсатиб боғлама вазифасида қўлланади. *Студент бўлмоқ. Одам бўлмоқ. Яхши бўлди. Опам ўқитувчи бўлади. * Бир болам иккита бўлди деб суюнди (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). Сайёра ҳам қизиқ. Узи-ку, эртаниндин давлат имтиҳонидан ўтади, врач бўлади (О. Ёқубов, Қанот жуфт бўлади). Энди битта фарзанди иккита бўлганига тамом ишонди (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). *-(й)диган, -моқ, -моқ+чи* аффиксли феъллар билан бирикиб истак, майл билдиради. *Маҳалла активлари кенгашиб, маҳалла номидан яхшироқ бир тўёна қиладиган бўлишиди (А. Қаҳҳор, Тўйда аза). Фотима Самижоннинг олдида Зухранинг қилмишидан уялди, уни узиб-узиб олмоқчи бўлиб панжаранинг олдига борди (А. Қаҳҳор, Нурли чўққилар).— Яхши-яхши, уларни тинчитмоқчи бўлди,— гап талашиши билан бўлмайдди (Ж. Абдуллахонов, Тўфон)./моқ+да* аффикс-*

ли феъл формалари билан қўшилиб иш-ҳаракатнинг давом этаётганлигини билдиради. *Аҳмаджон ўрнидан турди ва ҳануз тутамоқда бўлган қишлоқни кўрсатди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз). /-*дай, -дек* аффиксли феъллар билан келиб, ҳолат билдиради. *Лекин дарбозанинг қаршисидаги машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди* (А. Қодирий, Утган кунлар). *Бу одам отпускага ё командировкага кетса бутун маҳалла ҳувуллаб қолгандай бўлар эди.* (А. Қаҳҳор, Тўйда аза). *Яъни имомнинг ҳасад ўти пуфланди, гўё у икки олов ўртасида қолгандек бўлди* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён).

Демак, ёрдамчи феълларни ҳам изоҳли луғатда беришда уларнинг назарий адабиётларда кўрсатилган маъноларига ҳам эътибор бериб, шу нуқтаи назардан изоҳланса тўғри йўл тутилган бўлади.

Кўмакчи феъллар

Кўмакчи феъллар миқдори, маъноси, вазифаси жиҳатидан тамомила бир хил бўлмаслигидан қатъи назар, туркий тилларнинг деярли барчасида бор ҳодиса ва улар кўп жиҳатдан умумий бўлган хусусиятларга эга⁴⁹. Кўмакчи феълларнинг баён этилишида барча туркий тилларда умумийлик борлиги сезилиб туради. Демак, барча туркий тилларнинг изоҳли луғатида кўмакчи феълларнинг берилишида ҳам маълум умумийлик бўлиши табиий. Шу вақтга қадар туркий тилларда кўмакчи феълларнинг маъно ва вазифалари маълум даражада ўрганилган. Лекин туркий тиллар изоҳли луғатларида кўмакчи феълларнинг берилиши масаласи илмий-назарий асосда аниқ ҳал этилмаган. Биз бу ўринда биринчидан, кўмакчи феълларнинг маънолари ва бошқа хусусиятлари ҳақида ўзбек тилшунослигида маълум бўлган маълумотлар, иккинчидан, ўзбек лексикографияси соҳасида бу масала бўйича қилинган ишлар ва ўзимиз тўплаган фактларнинг таҳлили асосида кўмакчи феълларнинг изоҳли луғатда берилиши ва изоҳланиши ҳақида ўз мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

⁴⁹ Қаранг: Баскаков А. А. Қаракалпақский язык. II. Фонетика и морфология. Ч. I. М., 1952; Фуломов А. Феъл. Тошкент. 1954; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948; Маманов Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке. Алма-Ата. 1949; Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент. 1966.

Ўзбек тилида тамомила кўмакчи феълга айланган (фақат кўмакчи феъл сифатида қўлланадиган) феъл йўқ. Айрим мустақил феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади: *бошла, ёт, тур, юр, ўтир, бўл, бит, ол, бер, қол, қўй, чиқ, бор, кел, кет, юбор, ташла, сол, туш, ўл, ўт, ет, кўр, қара, боқ, бил, ёз*⁵⁰. Кўмакчи феъллар маълум ҳаракат-ҳолатни, яъни мустақил маънони билдириш билан бирга яна кўмакчилик вазифасида ҳам қўлланади. Кўмакчи феъл вазифасида қўлланган бундай феъллар маънолари ва вазифалари жиҳатидан ниҳоятда мураккабдир. Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг миқдори⁵¹ ҳақида ҳам бир фикрга келинмаган. Турли авторларда кўмакчи феълларнинг сони ва англатган маънолари ҳақида турлича, бир-бирдан фарқланувчи мулоҳазалар баён қилинади. Булар ичида кўмакчи феъл ҳақида тўлиқ ва атрофлича маълумот берадигани филология фанлари доктори, проф. А. Ҳожиевнинг юқорида кўрсатилган «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» монографиясидир. Кўмакчи вазифасида қўлланувчи бу феъллар ўзаро маълум умумий хусусиятларга эгаллиги туфайли (олиб борилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатади) уларнинг луғатларда берилиши ва изоҳланишида бир хиллик бўлиши, маълум принципга амал қилиниши талаб этилади.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма»да феълларнинг кўмакчи вазифасидаги маънолари ҳам луғатда уларнинг мустақил маънолари деб қаралиши ва алоҳида араб рақами билан кўрсатилиши қайд қилинади. Мисол тариқасида *бермоқ* феъли келтирилиб, унинг бешинчи маъноси *-(и)б* аффиксли равишдошлар билан бирга шу равишдошда ифодаланган иш-ҳаракатнинг бошқалар учун бажариллигини билдиради. *Уқиб бермоқ. Олиб бермоқ*⁵².

«Қўлланма»да фақатгина *бер* кўмакчи феъли ҳақида гапирилганлигидан ташқари, биринчидан, бу кўмакчи

⁵⁰ Қаранг: Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966. 15-бет.

⁵¹ А. Ғуломовнинг «Феъл» номи асарида кўмакчи феълларнинг 23 та эканлиги; У. Турсунов, Ж. Мухторовларнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» китобида кўмакчи феълларнинг 24 та, «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили» (коллектив)да 30 та; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» асарида 22 та; А. Ҳожиевнинг «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» китобида 27 та эканлиги кўрсатилади.

⁵² Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент, 1966. 49-бет.

фeълнинг ҳам биттагина маъноси кўрсатилган. Иккинчидан, *бер* кўмакчи фeъли фақат равишдошнинг *-(и)б* аффиксли тури билан эмас, балки *-а*, *-й* аффикси ёрдамида ясалувчи тури билан ҳам бирикади ва бунда бутунлай бошқа маъно ифодаланади: *ола бор*, *ишлай бер*.

Демак, «Қўлланма»да кўмакчи фeълларнинг берилиши ва изоҳланиши билан боғлиқ масалалар етарли даражада ўз ифодасини топмаган. Бу эса коллектив томонидан тузилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да кўмакчи фeълларнинг берилиши ва ишланиши турли хил бўлишига ҳамда кўмакчи фeълларнинг маъноси етарли даражада очилмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Изоҳли луғатда кўмакчи фeъллар маъносини белгилаш ва луғат мақоласининг тўғри ва мукамал бўлишига эришиш учун, бизнингча қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади.

1 Изоҳли луғатда кўмакчи фeълларнинг берилиш ўрнини белгилаш лозим.

2 Кўмакчи фeъллар етакчи фeълга равишдошнинг *-(и)б* ёки *-а*, *-й* аффикслари орқали ясалувчи форма ёрдамида бирикнишини кўрсатиш лозим. Кўмакчи фeъллар равишдошнинг *-(и)б* ёки *-а*, *-й* аффиксли турига бирикканда, асосан, бошқа-бошқа маъно ифодалайди. Демак, бундай бирикниш формаларининг луғат мақола-сида берилиш тартибни белгилаш ҳам муҳимдир.

3 Кўмакчи фeълнинг етакчи фeълга равишдош формалари ёрдамсиз бирикнишини кўрсатиш лозим. Масалан: *ёзиб олди — ёза олди*, *ёзди — олди*.

4 Ниҳоят кўмакчи фeълнинг ўзинга хос маъно ва маъно оттенкалари, уларнинг қўлланишларини кўрсатиб бериш масаласини ҳал этиш керак бўлади. Бу масалалар махсус ўрганилмаганлигидан ҳозиргача нашр этилган қатор ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча луғатларда, шунингдек, босилиб чиққан изоҳли луғатда ҳам кўмакчи фeъл маъноларини очиб бериш ва ишланишида аҳён-аҳёнда баъзи нуқсонлар учраб туради. Маълумки, ўзбек тилида мустақиллик хусусиятини йўқотиб бутунлай кўмакчи сифатида қараладиган фeъл йўқ. Аксинча, уларнинг кўмакчилик вазифасидаги маъноси билан мустақил фeъл сифатида билдирадиган маънолари ўртасида семантик боғланиш сезилиб туради. Шунга кўра, кўмакчи фeълларини бош сўз сифатида бермай, улар учун алоҳида луғат мақоласи ишланмай у ёки бу фeълнинг кўмакчи фeъл вазифасида қўлланиши ва ифодалайдиган маъноси (ёки маънолари) шу фeълнинг мустақил маъноларининг изоҳидан сўнг алоҳида араб

рақамн билан икки тилли ва изоҳли луғатларда берилгани, буларга батамом қўшилмиш мумкин. Лекин шунинг айтиши керакки, ҳозирги тилшунослик фанида бу каби феълларнинг ҳар бирини алоҳида сўз сифатида, яъни мустақил ва кўмакчи феълларни бир-биридан ажратган ҳолда олиб қараш лозимлиги ҳақида фикрлар мавжуд. «Айрим тилшуносларнинг фикрича, бир сўзда икки тур — мустақил ва кўмакчи маъно бўлиши мумкин эмас. Бундан, рус тилидаги *относительно* сўзини икки мустақил сўз: 1) равниш (относительно тихо), 2) предлог (относительно марксиста) деб қараш мумкин деган хулоса келиб чиқади. Бундай фикрга асосланган бўлсак, ўзбек тилидаги *бўл-* сўзини, шунингдек, *кел-, кет-, бошла-* каби феълларнинг ҳар бирини икки феъл (мустақил ва кўмакчи сўз) сифатида қараш лозим бўлади»⁵³. Бошқа тиллардаги бу ҳодиса ҳақида бирор фикр айтишга ожизмиз, аммо ўзбек тилидаги мустақил ва кўмакчи феълларни алоҳида-алоҳида сўз сифатида олиб қарашга қўшилмаймиз. Уларнинг яхлит бир феъллиги мазкур феълларнинг табиати ва семантикасида яққол сезилиб туради. Кўпчилик тилшунос олимлар сўзларнинг кўмакчи маънолари уларнинг мустақил лексик маъноларидан келиб чиқиши ва мазкур мустақил маъно билан чамбарчас боғлиқлиги ҳақида бир фикрдадирлар. Сўзнинг мустақил маъноси билан кўмакчи маъноси ўртасидаги боғланиш яққол сезилиб туради, бундай сўзни бир сўз деб қараш имкони туғилмади. Агар бундай боғланиш сезилмаса, мустақил маъноли сўз билан кўмакчи сўзни иккита омонимик сўз деб қарашга тўғри келади. Лекин кўмакчи феълларда бу ҳодисани кўрмаймиз. Шунинг учун ҳам улар, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, луғатларда ёлғиз бир луғат мақолали сифатида тавсия этилади. Масалан, *бошла* феъллининг мустақил ва кўмакчи феъл сифатидаги маъноси учун изоҳли луғатда тўртта мустақил маъно тавсия этилган. Дастлабки икки маъно етакчи феъл учун берилган бўлиб, қолган икки маъно *-(и)б* аффиксли равишдошлар ва *-а, -й* аффиксли равишдошлар орқали ясалган маънолардир. Бу ерда шунинг таъкидлани лозимки, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да кичик англашилмовчиликка йўл қўйилган. Булардан 3-нункт билан ажратилган *-(и)б* аффиксли равишдош билан ясалган

⁵³ Қаранг: Цалкаламанидзе А. *Бўл-* феъллининг мустақил ва кўмакчи маънолари//Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. № 2. 69—73-бетлар.

маънога кўмакчи феъл маъноси сифатида қараб бўлмайди. Чунки бошла биринчидан фақат -а, -й аффикси билан ясалган равишдошга бирикади⁵⁴. Демак, у ҳолда бошла феълнинг луғат мақоласи қуйидагича бўлиши мумкин:

БОШЛАМОҚ I I Бирор иш-ҳаракатни бажаришга киришмоқ. *Иш бошламоқ. Жанжал бошламоқ. Юриш бошламоқ. Уйин бошламоқ.* * Эшон дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири билан хўп артиб солади ва машқ бошлади (А. Қаҳҳор, Утмишдан эртақлар). — Қуй ўзинг, — деди Ермат, ҳам айвоннинг лабига ўтириб, этик ювишга бошлади. (Ойбек, Қутлуғ қон).

2 кўм. ф. вазифасида (кўмакчи феъл вазифасида⁵⁵) -а, -й аффиксли равишдошлар билан ифодаланган иш-ҳаракатнинг бошланганлигини, унга киришилганлигини билдиради. *Ёза бошламоқ. Юра бошламоқ.* * Бу орада ташқаридан тозушлар эшитила бошлади (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Дониёров... участкадаги ҳамон судралишга сабаб бўлаётган асосий тўсқинликларни исботлай бошлади* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). *Йўгон чалқанча йиқилди... Суяк тиқилган итдай хириллай бошлади* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

Кўмакчи феълларининг баъзилари равишдошнинг -(и)б ёки -а, -й аффиксли турига, айримлари эса ҳарикки турига бирика олади: *кўра олди, кўриб олди, бора олди, бориб олди* каби.

Изоҳли луғат тузувчилар учун тайёрланган қўлланмада равишдошнинг ҳар икки турига бирикувчи кўмакчи феълларнинг қандай берилиши лозимлиги ҳақида конкрет кўрсатма йўқ. Шунинг учун бўлса керак, кўмакчи феълларнинг изоҳли луғатда берилиши ва изоҳланиши асосан тўғри ва ҳозирги талабга жавоб берадиган ҳолда ёритилган бўлса-да, уларнинг ифодаланишида баъзи жузъий камчиликлар, турли формада тавсия этиш каби ҳоллар учраб туради. Бу нарса биринчидан, ўзбек луғатчиларининг билим даражаси бир хил эмаслигидан бўлса, иккинчидан, юқорида айтилганидек, уларга аниқ кўрсатма берилмаганидандир. Масалан, баъзи кўмакчи феълларнинг -а, -й ва -(и)б равишдош формасига бирикиши алоҳида-алоҳида ажратиб берилса, баъзи кўмакчи феълларда бу икки ҳолат бир пункт-

⁵⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент. 1966. 32-бет.

⁵⁵ Изоҳли луғатда феълнинг кўмакчилик маъноларини беришда аввал шундай грамматик помета қўйилади.

да берилиб изоҳланган. Масалан, *қол*, *қўй* кўмакчи феълларида кўмакчилик маъноси бир пунктда берилди. *ет*, *ёт*, *ўл* каби феълларнинг луғат мақоласида уларнинг кўмакчилик маъноси ҳақида умуман гапирилмайди ҳам; *бор*, *боқ*, *юр*, *тур*, *қара* каби кўмакчи феълларнинг етакчи феълга равишдошнинг қайси тури билан бирикши кўрсатилмайди. Бу нарса фақат «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дагина эмас, бошқа туркийча-русча луғатларда ҳам учраб туради. Ҳатто туркий тилларга онд баъзи изоҳли луғатларда кўмакчи феълнинг етакчи феълга қандай формада бирикши кўрсатилмайди ҳам⁵⁶.

Тил фактлари шунини кўрсатадики, кўмакчи феъллар равишдошнинг *-а*, *-й* аффиксли турига бирикканда бир маънони, *-(у)б* аффиксли турига бирикканда эса бошқа маънони ифодалайди: *кетиб қолди*, *кета қолди*; *айтиб берди*, *айтаверди*; *бориб олди*, *бора олди* каби. Шунинг учун биз ҳам кўмакчи феълларнинг *-а*, *-й* ва *-(у)б* аффиксли равишдошга бирикши ва улардан англашладиган маъноларини алоҳида-алоҳида пунктларда, кўмакчи феълларнинг мустақил маънолари сифатида берилиши тарафдоримиз.

Кўмакчи феълнинг *-а*, *-й* ва *-(у)б* аффиксли равишдошга бириккан турининг ёритилишида шубҳасиз маълум тартиб ва аниқ критерий бўлиши керак. Луғатларда, олдин баъзи кўмакчи феълларнинг *-а*, *-й* аффиксли равишдошга бирикши, кейин эса *-(у)б* аффиксли равишдошга бирикши тавсия этилса, баъзи кўмакчи феълларда бунинг аксини кўрамиз, яъни айрим кўмакчи феълларда *-(у)б* аффиксли равишдошга бирикши олдин, *-а*, *-й* аффиксли равишдошга бирикши кейин берилди.

Ҳозирги ўзбек тилида кўмакчи феълнинг *-а*, *-й* аффиксли равишдош турига бирикшига ишбатан, *-(у)б* аффиксли турига бирикши асосий ҳолат ҳисобланади. Иккинчидан, кўп маъноли кўмакчи феълларда унинг кўпгина маънолари хусусан *-(у)б* аффиксли равишдошга бирикканда намоён бўлади⁵⁷. Ўзбек тилидаги кўмакчи феълларнинг ўн олтитаси (*қўй*, *туш*, *чиқ*, *ёт*, *юр*, *ўтир*, *кел*, *юбор*, *ташла*, *бўл*, *ёт*, *ўл*, *бит*, *ўт*, *боқ*, *қара*) равишдошнинг фақат *-(у)б* аффикси билан ясалган

⁵⁶ Қирғиз тилининг тушундурмо создугу. Фрунзе. 1969; Туркмен дилининг созлуги. Ангабат, 1962; Қазақ тилини тусиндірме создигі. Алматы 1959 (I том), 1961 (II том).

⁵⁷ Қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. 22-бет.

турига бирикади. Фақат *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бирикадиганлари учта: *бошла, ёз, бил*. Равишдошнинг иккала тури билан бирикадиганлари саккизта: *ол, бер, бор, қол, кўр, тур, кет, сол*. Кўп маънолилиқ асосан, *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириқувчи кўмакчи феълларда бўлади. Шунга кўра луғат мақоласида равишдошнинг ҳар икки турига бирика оладиган кўмакчи феълларнинг *-(и)б* аффиксли равишдошга бирикиши ва бунда ифодаланадиган маънолари олдин, *-а, -й* аффиксли равишдошга бирикиши ва ифодалайдиган маъноси кейин берилиши маъқул.

Айрим кўмакчи феъллар етакчи феълга равишдош формасисиз ҳам бирика олади: *кетди-қолди, ёзди-олди, олди-қўйди* ва б. Бундай бирикшида ҳам кўмакчи феълнинг равишдош формасига бирикканда англашиладиган маънолари (ёки маъноларидан айримлари) ифодаланади. Фарқли томони айрим ҳоллардагина бўлади. Демак, изоҳли луғатда кўмакчи феълнинг етакчи феълга бу типдаги бирикиши кўрсатилиши ва ифодалайдиган маънолари ҳам изоҳланиши керак бўлади. Кўмакчи феълнинг етакчи феълга бундай бирикиши ва ифодалайдиган маъноси луғат мақоласида унинг етакчи феълга равишдош формаси ёрдамида бирикшидан сўнг берилгани маъқул.

Кўмакчи феълларнинг изоҳли луғатда ишланишида энг мураккаб масала улар ифодалайдиган маъноларни аниқ белгилаш масаласидир. Кўмакчи феълларнинг айримлари фақат бир маънога эга бўлса, баъзилари кўп маънолидир. Изоҳли луғатда кўмакчи феъл ифодалайдиган ҳар бир маъно аниқ белгилаб берилиши керак. Бироқ нима учундир туркий тилларга оид баъзи изоҳли луғатларда кўмакчи феълларнинг маънолари алоҳида-алоҳида ажратилмайди, ҳатто қандай маъно ифодалаши ҳам айтилмай, унинг кўмакчи феъл вазифасида қўлланиши кўрсатилади, холос⁵⁸.

Юқорида айтилганлар асосида иш тутилса, *олмоқ* феълнинг изоҳли луғатдаги ҳолати қуйидагича бўлиши мумкин. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *олмоқ* феълнинг 14 та мустақил маъноси кўрсатилади. Демак, 15-пунктдан бошлаб кўмакчи феъл вазифасидаги маънолари очилиши лозим бўлади⁵⁹.

⁵⁸ Қаранг: Туркмен дилини созлуги. Ашгабат, 1962. 90. 104. 296-белар. Кыргыз тилини тушундурмо сөздугү. Фрунзе, 1969. 97, 171, 312-бетлар.

⁵⁹ *олмоқ* феълнинг қандай мустақил маъноларга эгаллигини белгилаш бизнинг вазифамизга кирмаслиги сабабли, бу ўринда

15 кўм. ф. вазифасида: 1) равишдошнинг -(н)б аф-фикси билан ясалган турига бирикканда:

а) ҳаракатни ўз устига олган объектнинг субъект томонга йўналишини билдиради. *Қишининг қўли узун экан — юлдузни узиб олади* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Аҳмаджон тўғри бориб немисни товуқнинг катагидан тортиб олди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз);

б) ҳаракат натижасининг субъект маънаси томон йўналишини билдиради. *Ана шунақа вақтларда хўжайиндан бекитиб бир-икки пиёла чой ичиб оламан* (Ойбек, Қутлуғ қон).

в) айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келишини билдиради. *Бош яланг эди. Қўлига илинган бир каскани кийиб олди, қўлини бўш сезиб, милтиқни олди* (Ойбек, Қуёш қораймас). *Кумушбиби онаси билан бувисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар). *Бўтабой суюнганидан Ўрмонжонни қучоқлаб олди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Лекин саман олдинга ташланмади, пишқириб, бирдан орқа оёқларига туриб олди* (М. Исмоилӣ, Фарғона т. о.).

г) айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бир марта бажарилиши маъносини билдиради. *Домла Ниёз ўрнидан қўзғалиб олди:— Файзи шаҳаншоҳий!* (А. Қодирий, Меҳробдан чаён). *Қутидор бир ишга тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:— Энди Тошкент бормас эмишим?* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

2) равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикканда:

а) ҳаракатни бажариш қобилиятига эгалликни билдиради. Бўлишсиз формада эса ҳаракатни бажариш қобилиятига эга эмаслик ифодаланади. *Бу ишининг урдасидан фақат Нозимжон чиқа олади* («С. Ўзб.»). *Орага мана шу хилдаги гаплар тушиб суҳбат шу билан тугадию Сидиқжон табелчидан қилган шикоятини охирига еткази олмади* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

б) ҳаракатни бажариш имкониятига эга, қодир маъносини билдиради. *Буни ҳам мен катта мақсадни кўзлаганлари учун шундай шаҳар қура олишган, деб ўйлайман* (Р. Файзий, Чўлга баҳор келди). *Тош-*

унинг «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да кўрсатилган мустақил маънолари миқдорини асосга олиш билан чекландик.

хўжа Эшон ҳазилакам эшон ўтган эмас, боқиб қўйилган ўн бешта отдан уни фақат иккитасигина кўтара олар эди, холос (А. Қаҳҳор, Қизлар).

3) етакчи феълга равишдош формасисиз бирикканда *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириккандагидек маъноларни ифодалайди. Фақат маъно оттенкасида бир оз ўзгариш бўлади: биринчидан, бундай бирикувда ҳаракатнинг бажарилиши тезлиги кучаяди: иккинчидан, бундай бирикувда ҳаракатнинг ўйлаб ўтирмай, қараб ўтирмай бажарилиши ифодаланади: *ёзди-олди, ўқиди-олди* каби.

Намуна сифатида жуда кўп маъно ва функцияларга эга бўлган *қол* феълининг изоҳли луғатдаги луғат мақоласи қандай бўлиши лозимлигини ҳам кўриб ўтиш мумкин. Изоҳли луғатда *қол* феълининг 14 та мустақил маъноси кўрсатилади. Демак, 15-пунктдан бошлаб унинг кўмакчилик вазифаси ифодаланади.

15 *кўм. ф. вазифасида* 1) *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда:

а) етакчи феълдаги ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатга айланиши (ҳолатнинг юзага келиши) маъноси ифодаланади. *Алланарсани хотирлагандай менга бир қараб олгач, ўртадаги гулга тикилиб қолди* (С. Қароматов, Бир томчи қон). *Улар тушган машина бир неча километр юргандан сўнг таққа тўхтаб қолди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

б) баъзи ўтмасиз феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат-ҳолатнинг давомлилиги маъноси ифодаланади. *Ҳамдам دادасига қараганича узоқ туриб қолди* (А. Қаҳҳор, Айб кимда). *У ўқтин-ўқтин чорбоғ эшиги томон қараб қўяди. Гулбодом кўринавермагач, ўйланиб қолди* (С. Қароматов, Бир томчи қон).

в) ҳаракатнинг тўла даражада эмас, балки маълум даражада амалга ошириши ва ҳолатнинг маълум миқдорда юзага келишини билдиради. *Олмаларга ранг кириб қолибди* (Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар). *У анча яқинлашиб қолди* (Д. Нурий, Боғларда баҳор).

г) бирор давомли ишнинг тамомиши, якунини билдирувчи *тугамоқ, етмоқ, бажармоқ, охирламоқ* каби феъллар билан бирикканда ҳаракатнинг бажарилишига (тамомланишига) яқинлашганлики билдиради. *Бўйга етиб қолган қизларини мактабга юборган оталарга хайронман* (А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин). *У олтишларга бориб қолган, нимжон. юзи жуда бу-*

ришган бўлса ҳам қизил, товуши майин ва ёқимли бир кампир эди (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

д) ҳаракатнинг кутилмаган, тасодифий эканлигини билдиради. *Олиб келган одамнинг саводли чиқиб қолди-ку...* (А. Қаҳҳор, Мирзо). *Нурматжон шу ният билан чоршанба кун кечқурун кампирнинг уйига кетаётган эди, «Симон кўприк» устида унинг ўзи учраб қолди* (А. Қаҳҳор, Қизлар). *Хотинлар паловни дамлаган вақтда бой келиб қолди* (Ойбек, Қутлук қон).

е) ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари, ҳатто, хоҳиш-ихтиёрга зид ҳолда юзага келишини билдиради. *Уни хавотирга солган нарса ҳавонинг айниб қолиш хавфи эди* («Ёш левничи»). *Қора дарёнинг қуриб қолиш хавфи бор* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

ж) ҳаракатни амалга ошириш учун мавжуд бўлган шароит кечиктириб бўлмайдиган, ғанимат эканлигини билдиради. *Кечки паллада кўпроқ ишлаб қолиш учун бригада аъзолари зўр берардилар* (П. Турсун, Ўқитувчи).

з) қутқармоқ, ушламоқ каби айрим феъллар билан бирикканда, этакчи феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объектнинг бирор ҳаракатни бажаришига йўл қўймаслик, бирор ҳаракат-ҳолат юз беришига имкон бермаслик маъносини билдиради. *Ўрмонжон пичоқни олиб столнинг устига ташлади ва қорини турғизмоқчи бўлди. Бироқ қори ўзини ёнбошга ташлаб бошини столга гурсиллатиб урди ва яна урмоқчи бўлган эди, Ўрмонжон тутиб қолди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Ерга қўйишлари билан шамол шундай қучайдики, довдарахтларнинг шохлари қарс-қурс синиб, йўлларни тўсиб қолди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

2) равишдошнинг -а, -й аффикслари билан келган турига бирикканда турли маъноларни ифодалайди.

А. Бирикув буйруқ майли формасида бўлганда:

а) этакчи феълдаги ҳаракат субъектнинг ёки ўзга шахснинг илтимосига (майлига) кўра бўлса, шу ҳаракатни бажаришига руҳсат, розилик, хайрихоҳлик маъноси ифодаланади. *Зериккан бўлсангиз, у дунё бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...* (А. Қаҳҳор, Майиз емаган хотин).— *Бўлмаса, Гулноз, бу опамизнинг гапларини икки қилмайликда, бугун сиз навбатчи бўла қолинг!*— *деди* (Д. Нурий, Боғларда баҳор).

б) ҳаракат ўзга учун ёки ҳаракат субъекти манфати юзасидан бажарилувчи бўлса, шунингдек, бу ҳа-

ракатнинг бажарилиши илтимос (талаб) қилинмаган бўлса, хайрихоҳлик, тингловчига нисбатан хушмуомалалик ифодаланади. *Мен ана шу сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади. Лекин сизни нарироққача кузатиб катта йўлдан кета қолай* (А. Қаҳҳор, Хотинлар). *Худди бировнинг тақиллатишини кутиб тургандай, кичкина жажжигина қизча уни дарров оча қолди* (М. Исмоилӣ, Фаргона т. о.). *Бу шарт Нодирга маъқул туша қолди* (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

в) етакчи феълдаги ҳаракат сўзловчининг истақмайлига кўра юз берадиган бўлса, шу ҳаракатни бажаришга хайрихоҳлик ифодаланади. *Уғлим, бугун қола қол, ойдинда балиқ овлар эдик, кечроқ кетарсан* (Ж. Шарипов, Хоразм). — *Мен бугун эшикда ётаман — сени безовта қилмай деб ўзимга алоҳида ўрин солдим, жон қизим, қани, ёта қол энди* (С. Кароматов, Бир томчи қон).

Б. Аниқлик майли формасида қўлланганда:

а) ишнинг осонликча ва тезлик билан мақсадга мувофиқ равишда бажариллигини билдиради. *Нега у қўл урган иш бита қолди-ку, Саидғозининг енгил иши ҳам оғир кўчади* (С. Анорбоев, Оқсой). *Зийрак қизнинг қўли дарров келиша қолди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Кам сув сойга етганимизда:— Бир оз дам олайлик чарчаганга ўхшайсан — дедим шеригимга. У ҳам рози бўла қолди* (А. Убайдуллаев, Қонли издан).

б) умуман ишнинг осонлик ва тезлик билан юз бериши маъноси ифодаланади. *Сиз аллақандай тушунтирасиз... дарров тушуна қоламан* (А. Қаҳҳор, Сароб).

В. Шарт майли формасида қўлланганда кўпинча, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез бажариллишига хоҳиш-ихтиёрнинг кучлилиги ифодаланади. [*Гулсайнам*] *Ерга қараб, яна эрига мурожаат қилди.— Майли-ю, шу бугун негадир юрагим жуда гаш, дадаси. Эртага тонг ёриши билан кета қолсангиз бўлмасмикан?— Гулсанам шундай деди-ю, эрининг қовоғига қараб қолди* (С. Кароматов, Бир томчи қон). *Хотин боласини бағрига босиб:— Жон ака, кўраётисиз-ку. Нима қилади энди қўл қўйиб бера қолсангиз...— деди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

3) етакчи феълга равишдош формаси ёрдамсиз бирикканда:

а) ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатга ўтишини билдиради: *У ҳам Аҳмаджон сингари ўз взводи билан тонг қоронғусида чиқиб кетганича уйқу маҳалида қай-*

тади-ю, таппа таилаганича ухлайди-қолади (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз). Магазин тақа-тақ ёпилади-қолади («Қ. Ўзб.»).

б) ҳаракат-ҳолатнинг давомлилигини билдиради. Тангибойвачча Гуландомнинг сўзини (киноясини) ҳазил деб ўйлаган бўлса керак, аҳмоқча тиржайди-қолади (Ойбек, Қутлуғ қоп). Унинг устига эрга чиққандан сўнг бир йил ўтар ўтмас тўнғич боласи туғилди-ю, бутунлай оёқ-қўли боғланди-қолади (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

в) ҳаракатнинг кутилмаганда, тасодифан юз беришини билдиради. Қўн ўтмай бир тўнғарам бўлди. Ҳаммаёқни алгов-далгов қилаётган шамолда думалай-думалай зичланиб, охири каттакон ёўлага айланди-қолади (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). Хотин, бошқа нарсаларини ҳам сотиб тап-тайёр бўлиб турган экан, волидамиз билан қизини олибди-ю, бир кечада зим — ғойиб бўлибди-қолибди (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). Қорадарё суви камая-камая жилдираб турдию, бирданига ер остига кириб йўқолдимиз, осмонга учдимиз, ҳеч кимга сездирмай қурди-қолади (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

г) ҳаракатнинг бирдан бажариллигини билдиради. Туйнукдай деразаларга ойна ўрнатилиб, дарпардалар қоқилди. Хуллас, ҳаммаёқ келинчакнинг уйидай безанди-қолади (Ж. Абдуллахонов, Тўфон). Болалар мактабдан келиши билан уй қий-чув бўлди-қолади («С. Ўзб.»).

Кўриб ўтилганлардан маълум бўладики, кўмакчи феъллар ҳам мустақил феъллар каби турли ҳаракат ва ҳолатларни ифодаланганга контекст, нутқ процесси ва ситуация талабига кўра моносемантик ва полисемантик сўзлар сингари қўллана олиш хусусиятига эгадир. Уларнинг кўнлари мустақил феъллар каби бир неча маънога, маъно оттенкаси ва қўлланишларга эгадир. Фикримизни ол, қол, туш, чиқ, юбор каби феълларнинг кўмакчилик функциялари тўла исботлайди. Шундай экан, ҳар бир феълнинг кўмакчилик функциясидаги турли маънолари, қўлланишлари ҳам мустақил феъллар каби изоҳли луғатларда, айниқса, кейинчалик тузиладиган ўзбек тилининг кўн томли мукамал изоҳли луғатларида очиб бериллини мақсадга мувофиқдир.

Тўлиқсиз феъл

Тўлиқсиз феъл мустақил ҳаракат-ҳолат билдирмайди ва феълларга хос бўлишсизлик, замон, даража каби маъноларга эга эмас, бинобарин тусланмайди ҳам.

Илмий адабиётларда кўрсатилишича, ҳозирги замон ўзбек тилида тўлиқсиз феълдан ҳосил бўлган бир неча формалар мавжуд бўлиб (*эди, экан, эмиш* каби), улар турли маъноларни ифодалаш учун турли грамматик вазифаларда қўлланади⁶⁰. Шунга кўра икки тилли луғатларда ҳам, шунингдек, изоҳли луғатда ҳам тўлиқсиз феълнинг ҳаракат номи формаси (*эмоқ*) бош сўз сифатида берилиши тўғри бўлмайди. Балки асли тўлиқсиз феълдан юзага келган ва ҳозирги ўзбек тилида маълум бир маъно ва вазифада қўлланувчи (*эди, экан, эмиш* каби) формаларнинг ҳар бири бош сўз сифатида берилиши биз асосли деб ҳисоблаймиз. Лекин шу даврга қадар яратилган ўзбекча-русча⁶¹ ва нашр этилган туркий тилларнинг изоҳли луғатларида⁶² тўлиқсиз феъллар мустақил феъллар сингари инфинитив шаклида берилгани, бунга қўшилиш қийин. Изоҳли луғатда *эмоқ* феълнинг қандай берилганини айнап келтирамиз: *эмоқ* тўлиқсиз феъл. Мустақил равишда қўлланмайди: *эмиш, экан, эди, эса* феъл формаларининг асосини ташкил этади (т. II, 446-бет). Бу луғат мақоласи тўлиқсиз феъл, унинг формаларига хос маъно ва вазифалар ҳақида ҳеч нарса бермайди.

Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланувчи *эди, экан* каби тўлиқсиз феъл формалари полисемантиклик, полифункционаллик хусусиятига эгаллиги билан характерланади. Ўзбек тилида тўлиқсиз феъл масаласига бағишланган монография ва турли илмий мақолалар ёзилганлиги ва докторлик диссертацияси⁶³ ҳимоя қилинганлигининг ўзини қўйилган масаланинг мураккаблигидан далолат беради.

Шунга қарамай, изоҳли луғатда тўлиқсиз феълларнинг ёритилишига бағишланган бирорта ҳам иш юзага келмаган. Изоҳли луғатларда уларнинг ҳар бир маъно ва маъно оттенкалари, функцияси етарлича очиб бери-

⁶⁰ Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Решетов В. В. Современный узбекский язык. Ч. I. Ташкент. 1946; Гуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент, 1954; Конопов А. Н. Грамматика современного узбекского языка. М.—Л., 1960; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов Н. Ўзбек тили. Тошкент, 1962; Ҳожиев А. Тўлиқсиз феъл. Тошкент, 1970; Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973.

⁶¹ «Ўзбекча-русча луғат». Москва. 1959.

⁶² Туркмен дилини созлуги. Ашгабат. 1962; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва. 1981.

⁶³ Эгамбердиев В. Ҳозирги замон ўзбек тилида *эмоқ* феъли.//Қарши Давлат педагогика институти илмий асарлари. 17-китоб. Қарши. 1965. 161-бет; Ҳожиев А. Тўлиқсиз феъл. Тошкент. 1970.

лиши, ўзига хос специфик томонлари ишонарли фактлар асосида кўрсатилиши ва тўғри изоҳланиши лозим.

Илмий адабиётларда жумладан филология фанлари доктори, проф. Азим Ҳожиевнинг тўлиқсиз феълга бағишланган монографиясида тўлиқсиз феълнинг маъно ва маъно позикликлари жуда мукаммал баён этилади. Ўз-ўзидан маълумки, изоҳли луғатда бундай маъноларнинг ҳаммасини келтириб бўлмайди. Изоҳли луғатда тўлиқсиз феълнинг феълга, шунингдек, бошқа туркумга оид сўзларга бирикканда ифодалайдиган маъноларини умумлаштириб, қисқа ҳолда изоҳлаб берилиши керак бўлади. Намуна тариқасида экан тўлиқсиз феълнинг луғат мақоласини келтирамиз.

ЭКАН тўлиқсиз ф. От, сифат ва феълларга бирикиб қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1 Нарса, ҳодиса, белги, ҳаракат-ҳолатнинг кейинчалик маълум бўлганини билдиради. *Уртоқ Иброҳимов жуда яхши агроном эканлар, чақ-чақлашиб ўтирдик* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *[Гулнор] Ҳаммаларингнинг юракларинг тош-метиндан ҳам қаттиқ экан. Жилла бўлмаса, яхши сўзланг, далда беринг бу қизга...* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Сидиқжон шу ётганича уйқуга кетган экан...* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан* (А. Қаҳҳор, Ўғри). *Нури ичида шундай деди «Мен кўр эканман, камбағал бўлса ҳам кўзи очиқ, номусли йигит экан»* (Ойбек, Қутлуғ қон).

2 Ўздан олдинги ёки кейинги гапдан англашилган фикрнинг сабаби экан тўлиқсиз феъли бирикиб келган сўз билдирган нарсаси, ҳодисаси, белги ҳаракат-ҳолат каби эканни маъносини билдиради... *Шундан кейин бир кўнглим Авлиёотага қайтиб кета берайин дедим: Кўргулик экан, яна қолдим* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Келган экан, нима ҳам деб бўлади, қола берсин* («С. Ўзб.»). *Фарзанд экан, ота-она айланиб-ўргилиб кутиб олишди* («Ёш ленинчи»).

3 Нарса, ҳодиса ва ш. к. ларнинг фақат экан тўлиқсиз феъли бириккан сўз билдирган нарсаси, ҳодисаси билан чегараланмаслиги маъносини билдиради. *Зиёдаҳон очиқ чеҳра билан жавоб берди,— чучвара нима экан, Сидиқжон ака, ёглиқ манти қилиб бераман* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). *Менга қолса, ҳали қизим экан-у, жонимни сўрасангиз, икки қўллаб тутар эдим* (М. Исмоилий, Фарғона т. о.). *Ҳозир шу пайтда акаси экан-у, отаси, ҳатто раис буванинг ўзи келса ҳам, дилидагини тўкиб солмоқчи* («С. Ўзб.»).

4 Шарт маъносини билдиради. Қизининг ички мақсадидан беҳабар она лоқайд жавоб беради: Унинг нимаси ортиқча? Ишлагани келган экан, ишласин... (Ойбек, Қутлуғ қон). Дадам қиз олмоқчи экан. олсин. Ука, биз тўсиқ бўлмайлик, чолнинг дили оғримасин... (Ойбек, Қутлуғ қон). Шунча йил ўқиган экан, болам, энди ўқиганларини амалда кўрсатсин, ишласин. Уни уйда олиб ўтириб нима қиласан («Тошкент оқшоми»).

5 Сабаб маъносини билдиради. Кўзим очиқ экан, қарздан қутулиб олай, гўримда тинч ётай. Йўлчи рўзғорга қарайдими, қарзимни узадими, деди аямга (Ойбек, Қутлуғ қон). Ўрмонжон хўп тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). Эрталаб уйқудан кечроқ турган экан, онаси нишга кетиб қолибди («Тошкент оқшоми»).

6 Пайт маъносини билдиради. Зиёдаҳон ҳамир қорар экан, унга кўз қирини ташлаб кулимсиради (А. Қаҳҳор, Қўшчинор). Бундан саккиз йил аввал, у [Ўроз] ўн етти яшар ўспирин экан, «Қарқарага» қатновчи бир қўйчи бой йилига саккиз сўмдан ёллаб, Тошкентга келтирган (Ойбек, Қутлуғ қон).

7 Ҳаракатни бажармасликни наташ, маъқул кўриш каби маънолар ёки шу маъноларнинг акси инфодаланади. Лекин... сиз яхши ишлаганингиз учун бошқалар олиб кетмаса экан деб қўрқаман (Ойбек, Қутлуғ қон). Э, қизим, қошки ўртоғинг ҳам сенга ўхшаган бўлса экан («Тошкент оқшоми»).

Демак, изоҳли лугатда тўлиқсиз феълни ҳам, бошқа феъл формалари каби назарий адабиётларда кўрсатилган маъноларига асосланиб берилса мақсадга мувофиқ бўлади.

ФУНКЦИОНАЛ ФОРМАЛАРНИНГ ИШЛАНИШИ

Сифатдош, равишдош ва феълнинг инфинитив шакллари феълнинг функционал формалари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири маълум грамматик маъно ва вазифага хосланган бўлади. Шунга кўра бу формалар морфологиянинг феъл бобида ўрганилади. Лекин айрим феълларнинг сифатдош, равишдош ёки ҳаракат номи формаси грамматик маъно касб этиши мумкин. Бу ҳақда лингвистик адабиётларда ҳам маълумот берилган⁶⁴.

⁶⁴ Қаранг: Гуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954 15-бет; Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд. 1960. 151-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1965. 63- 65-бетлар; Ҳожиев А. Феъл. Тошкент. 1973 168—188-бетлар.

Феъл функционал формаларининг лексик ва грамматик маъноларга эгаллиги, уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари мазкур ҳодисаларни изоҳли луғатда берилиши ёки берилмаслиги масаласини кўндаланг қилиб қўяди. Изоҳли луғат «Қўлланма»сида ҳам бу масалага алоҳида эътибор берилиб, унда функционал формалар ҳақида:

«Луғатда равишдош ва сифатдошлар бош сўз сифатида берилмайди. Фақат от, сифат, равиш ёки кўмакчига айланган равишдош ва сифатдошларгина тегишли грамматик белгилар билан мустақил луғат мақоласи тарзида берилади. Бунда аввал уларнинг қайси феълдан ясалганлиги, сўнгра от, сифат, равиш ёки кўмакчи вазифасидаги маъноси кўрсатилади⁶⁵ дейлиб, мисол тариқасида қуйидагилар келтирилади:

БОШЛАБ 1 бошламоқ *фл. рвшди* 2 *рви* 3 *кўм.*

ТОРТИБ 1 тортмоқ *фл. рвшди* 2 *кўм...*

КЎРА 1 кўрмоқ *фл. рвшди* 2 *кўм...*

ЧОПАР 1 чопмоқ *фл. сфгди* 2 *От (изоҳи)...*

САЙЛОВ 1 сайлимоқ *фл. иш оти* 2 *сиёс.* Овоз бериш йўли билан лавозимли кишилар ёки вакиллар белгилаш. Булардан кўринадики, изоҳли луғатда феъл функционал формаларининг берилиши ва ишланishiда:

1) барча феълларининг функционал формалари эмас, балки у ёки бу феълнинг мустақил маъно касб этган (бошқа сўз туркумига кўчган) функционал формасининг изоҳли луғатда берилиши;

2) қайси феълнинг қандай функционал формаси янги лексик маънога эгаллигини аниқ белгилаш ва луғатда аке эттириш;

3) функционал форманинг қандай лексик маънога эгаллигини аниқ белгилаш, керакли нометалар (белгилар) билан таъминлаш каби лексикография нуқтан назардан муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалар юзасидан фикр юритиш лозим бўлади.

Функционал формаларнинг изоҳли луғатда берилиши масаласи аича мураккабдир. Тил фактларининг кўрсатишича, ҳар бир функционал форманинг қандай лексик маъно касб этиши, яъни қайси сўз туркумига ўтиши ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилиши мақсадга мувофиқдир.

«Сифатдошлар феълнинг функционал формаларидан бўлиб, унинг вазифа доираси ҳаракат номининг

⁶⁵ Ўзбек тили изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент. 1964. 34-бет.

вазифа доирасига нисбатан анча кенгдир»⁶⁶. Сифатдошнинг лексик-семантик жиҳатдан сифат ва сон туркумига онд сўзлардан фарқи унинг ҳаракат ёки ҳолат ифодаланидир. Ишунга кўра, сифатдош феъл (феъл формаси) ҳисобланади.

Ўзбек тилига онд илмий адабиётларда сифатдош ясовчи аффиксларнинг бир неча хил тури, бинобарин, сифатдошларнинг бир неча тури мавжудлиги кўрсатилади⁶⁷. Ҳозирги ўзбек тилида сифатдош ясовчи энг актив аффикс *-ган* аффиксидир. Баъзи адабиётларда бу аффикс ўтган замон сифатдоши ясовчиси сифатида қаралади. Лекин *-ган* аффиксини фақат ўтган замон сифатдоши ясовчи формант сифатида қараш мумкин эмас. *-ган* аффикси ёрдамда сифатдошнинг қайси замон формаси ясалиши, асосан, унинг феълнинг қандай формасига қўшилшига боғлиқ.

-ган аффикси феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган формасига қўшилганда қуйидаги маъноларни ифодалайди⁶⁸:

1 Феълнинг ўтган замон маъносини билдирувчи атрибутив формасини ясайди. *Шундай маҳалланинг қарияларидан Қарим ота ҳозир баъзи бировларнинг кўнглига келган гандан ҳам хунукроқ бир тахмин айтиб қолди* (А. Қаҳҳор, Тўйда аза). *Шу ўн бир йил давомида қулогимга кирган калималар ўрнашиб инглиз тилини унча-мунча билиб олдим* (А. Қаҳҳор, Думли одамлар).

2 Предметнинг статик ҳолатини билдиради. *Ўрмон четигаги сойликка ўрнашган команда пунктида кечаси бўлинма командирларининг кенгаши бўлиб ўтди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз).

3 Шахс-сон қўшимчаларини олиб предикатив вазифада қўлланади. *Айвонларда оёқ учларини танчага зўр-базўр тиқиб, жимжит ўтирган хотинлар, албатта, атрофдан йиғилган камбағал-чамбағал хотинлар эди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Иссиқнинг тафти боягидан анча қайтган* (С. Қароматов, Бир томчи қон).

⁶⁶ Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973. 168-бет.

⁶⁷ Қаранг: Фуломов А. Ф. Феъл. Тошкент, 1954, 15-бет; Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд. 1960. 150—151-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1965. 65-бет; Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив) I (Фонетика. Лексикология. Морфология). Тошкент. 1966. 326—327-бетлар. Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973. 170—176-бетлар.

⁶⁸ Ҳожиёв А. Кўрсатилган асар, 170-бет.

Сифатдош ясовчи аффикслардан яна бири *-(а)р* аффиксидир. Тарихан *-(а)р* аффикси ёрдамда ясалувчи форма жуда кўп вазифада қўлланган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги *келади, ишлайди* ва *келадиган, ишлайдиган* формаларига хос маъноларни ифодалаш учун ҳам *-(а)р* аффикси билан ясалувчи форма қўлланган. Кейинчалик, *-(а)р* аффикси билан сифатдош яса-лини пассив ҳодисага айланган ва *-(а)р* аффикси ёр-дамда ясалувчи форма ҳозирги-келаси замон гумон феълн формасига айланган⁶⁹. Турли аффикслар билан ясалган сифатдошларнинг ҳаммаси ҳам муस्ताқил лексик маъно касб этавермайди. Масалан, *-ётган* ва *-диган* ёрдамида ясалувчи формалар фикримиз далили бўла олади. Фактларнинг кўрсатишича, асосан *-ган* ва *-(а)р* аффикслари ёрдамида ясалувчи формаларгина муस्ताқил лексик маъно касб этади.

Қўлимиздаги фактларнинг кўрсатишича, сифатдош формалари асосан сифат ёки отга кўчади; бундан кўри-надик, улар белги ёки предмет маъносини ифодаловчи сўзга айланади. Бундай кўчиш сифатдош формасининг ўзига хос хусусияти сифатида қаралини мумкин. Де-мак, муस्ताқил лексик маъно касб этган сифатдош фор-маларининг изоҳли луғатда берилиши ва ишланишида ана шу ҳолатга алоҳида эътибор бериш керак бўлади.

Ўзбек тили изоҳли луғатидан бир неча мисол кел-тирамиз:

УҚИГАН 1 ўқимоқ фл. сфгдш Бундаги фарқни Юсуф-Зулайҳо қиссаларини ўқиган киши биладир (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

2 Саводли, маълумотли. *Ўқиган қиз.* * *Ўқиган бўлса ҳам ўқимаган йигитга ўхшайди, йўқса Насибанинг ўқишини ора йўлда қолдириб, мактабидан юлиб олмоқчи бўлмас эди* (А. Қаҳҳор, Огриқ тишлар).

УТГАН ўтмоқ 1 фл. сфгдш *Ўтган ишга ўқинма.* Мақол. * *Уша болалик йиллари ўтган сўлим сойлик-ка, булоқ бўйларига жўнаб қолгиси келди* (О. Ёқубов, Қанот жуфт бўлади).

2 Бундан аввалги (вақт ҳақида). *Ўтган йил. Ўтган ҳафта. Ўтган асрнинг 60-йиллари.* * [Абдураҳмонбой:] *Ҳа, тақсир. Ўтган йил саёҳатда бўлганимда, рус хўжайинларининг заводларини бориб кўрдим* (Н. Сафаров, Уйғонини). *Бу... ўринни ўтган кун кечаси келиб кўриб кетгани учун қайтадан қараб турмади* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

⁶⁹ Ҳо ж н е в А. Феъл. Тошкент. 1973. 175-бет.

* *Утган* замон феъли грам. иш-ҳаракатнинг гапирлаётган найтдан олдин бажарилганлигини билдирувчи феъл формаси (II том, 518-бет).

Утган сифатдоши баъзан от вазифасида ҳам келади: *Кўчадан ўтганларнинг сон-саноғи йўқ* («Қ. Ўзб.»).

Туғишган, сараланган, сотилган сўзлари ҳам сифат, от вазифасида кела олади. Чунки сифатдошлар маълум даражада отларга хос хусусиятга эгадир. Уларнинг келиши кўшимчаларини олиши, яъни отлар сингари турланиши, айниқса, *-лар* кўпلىк кўшимчаси билан қўланиши уларнинг от вазифасида келишини таъминлайди.

ТУҒИШГАН I туғишмоқ фл. сфтдш

2 сфг *Бир ота-онадан туғилган. Туғишган она-сингиллар. Туғишган ака-укалар.* // *Чин дўст туғишганинг билан тенг.* Мақол. * *Бу уйда Гулнор опам учун сочим оқаргунча хизмат қилишни истар эдим. У мени туғишган опамдан афзал севади* (Ойбек, Қутлуг қон).

3 Яқин қариндош. *Сизлар менга туғишганларимдан ҳам азиз бўлиб қолдингиз* (Х. Гулом, Машъал). *Колхозчиларнинг каттаси-ю кичиги эркаси-ю, аёли унга туғишгандай яқин эди* (Ойбек, О. в. шабадалар, II том, 241-бет).

СОТИЛГАН I сотилмоқ фл. сфтдш *Сотилган мол қайтиб олинмайди.*

2 кўчма, нафр. Сотқин, хонш, мунофиқ. *Сотилган буржуа матбуоти.* * *Менимча. Қобил сотилган,— деди бек* (Х. Гулом, Машъал, II том, 69-бет).

Келтирилган мисоллардан шу нарса аниқлашадикки, сифатдошларнинг бошқа бирор туркумга, айниқса, от туркумига ўтиши табиий бир ҳол бўлиб, улар янги лексик маъно сифатида қаралиши шубҳасиз. Сифатдошларнинг бундай янги маънолари алоҳида мустақил маъно сифатида ажратилиб, изоҳли луғатларда тавсия этилиши мақсадга мувофиқдир. Изоҳли луғатда янги лексик маъно аниқлашувчи сифатдошлар билан бирга, *-(а)р* аффикси билан ясалган сифатдошларнинг айримлари, бошқача айтганда, ўзининг сифатдошлик функциясидан ташқари яна янги лексик маънога эга бўлганлари ҳам киритилади:

Учар I учмоқ фл. сфтдш *Учар балиқлар.* * *Учар қушдан улги олган жонивор. Минганнынг кўнглида қолмайди ғубор* («Ёдгор»).

2 кўчма *Учгандай тез юрадиган, жуда тез чопадиган. Бўтабой ака бу кунларда ўзини ҳали от минини*

дурустроқ билмай туриб, жуда учар отда улоққа кирган кишидай сеза боилади (А. Қаҳҳор, Қўшчинор).

3 *кўчма салб*. Ҳийла-найранг билан ҳар нарсани ундира оладиган, ҳар нарсага эриша оладиган; эпчил. *Учар одам*. * *Тўлқинжон, ким айтади сени олғир, учар йиғит деб*. Мана ярим йилча бўлиб қолибди-ку, битта қишлоқи қизнинг муҳаббатини қозонолмайсан (Ф. Мусажонов, Ҳурп).

4 *кўчма салб*. Бир жойда, ишда узоқ тура олмайдиган; кўнмиз, беқарор. *Ҳа, чўлда ҳамма нарса илдиз отса ҳам, учарлар илдиз отолмайди* (Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда). * *Учар юлдуз с. т. Метеор* (II том, 286-бет).

Юқорида айтиб ўтилганшдек, *-(а)р* аффикси билан ясалган сифатдошлар кўп эмас. Уларнинг айримлари ҳатто бутунлай отга силжиган. Масалан, *чопар* сўзининг изоҳли лугатда қандай берилганига эътибор берайлик:

ЧОПАР тар. Муҳим ва ошиғич хабарни етказиш учун юборилган отлиқ, сувори. [*Хусайн*]: *Балхдан чопар бор, унингиз Дарवेश Али салтанатга қарши бош кўтарибди* (Уйғун ва И. Султон, Навоий). *Илолининг ҳокими хонга чопар йўллади* (Ж. Шарипов, Хоразм, II том, 377-бет). *Чопар* сўзи ҳозирги ўзбек тилида сифатдош сифатида жуда кам қўлланади. «Қўлланма»га риоя қилинадиган бўлса *чопарни чопмоқ* феълидан сифатдош формаси деб берилиши лозим эди. *Чопар* сўзи бир вақтлар сифатдош формасида қўлланган бўлиши мумкин.

Фактларнинг кўрсатишича, сифатдош формаларидан фақат *-ган* аффикси билан ясалганларининг кўпчилиги қисмигина мустақил лексик маъно касб этган, *-(а)р* формаси билан ясалганлари эса инсбатан оздир. Демак, мустақил лексик маъно касб этган сифатдошлар изоҳли лугатда ажратилади ва янги маъно сифатида тавсия этилади.

Феъл функционал формаларидан бири равишдошдир. Равишдошлар ҳаракат белгисини билдириб, уни бирор томондан характерлайдиган феъл формасидир. Равишдошлар фақат тусланишли феъллар билдирган ҳаракатнинг эмас, балки сифатдош, ҳаракат номи, ҳатто равишдош формасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг ҳам белгисини кўрсатаверади: *кулиб гапирди, кулиб гапирадиган, кулиб гапириши, кулиб гапириб* каби⁷⁰.

⁷⁰ Уша жойда. 176—177-бетлар.

Ҳозирги ўзбек тилида равишдош ясовчи бир неча аффикслар мавжуд: *-(u)б, -а, -й, -гач (-қач, -қач), -гунча, (-кунча, -қунча), -гани (-кани, -қани)* каби. Деярли, барча лингвистик адабиётларда равишдошлар ҳақида фикр баён қилинади ва юқоридаги аффикслар ҳақида гапирилади. Ана шу аффикслар билан ясалган айрим равишдошлар ўзларининг хусусият белгиси, яъни равишдошлик функциясида ташқари яна бошқа туркумда келиб, янги маънода қўлланиши, янги лексик маънога эга бўлиши мумкин.

Фактларнинг кўрсатишича, *-(u)б* ва *-а* аффикслари билан ясалган равишдошларгина кўпроқ мустақил лексик маъно касб этади. Равишдошлар асосан равиш ёки кўмакчи вазифасида қўлланади. Бу нарса равишдошнинг равишга хос хусусиятларни ҳам аниқлашидан далолат беради.

Мустақил лексик маъно касб этган равишдош формалари изоҳли луғатда берилди. Равишдошларнинг лексикография нуқтаи назаридан луғатда ишланишида хусусан ана шу ҳодисаларга алоҳида эътибор берилди. *-(u)б* аффикси билан ясалган равишдошлардан *азайлаб, бошлаб, яхшилаб* каби типлари, яъни равиш маъносидан қўллана оладиганлари алоҳида луғат мақолали сифатида луғатга киритилди.

АВАЙЛАБ 1 *авайламоқ* фл. *рвшди*

2 *рвш* Эҳтиёткорлик билан, эҳтиёт қилиб. *Қоратой билан Уроз йиғитни авайлаб кўтариб... халқ ичига шўнғиди* (Ойбек, Қутлуғ қон, I том, 23-бет).

БОПЛАБ 1 *бопламоқ* фл. *рвшди*

2 *рвш с. т.* Урнига қўйиб, ўрилатиб, ўхшатиб. *Ёрмат қочган болаларнинг орқасидан бошлаб сўкишни мўлжаллади-ю, лекин қаерда, кимлар ўртасида турганини дарҳол эсига олиб, товушини халқумида бўғди* (Ойбек, Қутлуғ қон, I том, 130-бет).

ЯХШИЛАБ 1 *яхшиламоқ* фл. *рвшди*

2 Аъло даражада, беками кўст, жуда бошлаб. *Яхшилаб ёзмоқ. Бу гапларни яхшилаб тушуниб ол! Яхшилаб дам олмоқ. Яхшилаб текширинг. * Кумушининг кўнглини яхшилаб очинлар қизлар!* (А. Қодирий, Утган кунлар). *Ёрмат челақ билан аравага жуда кўп сув сепди, яхшилаб супурди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Жуда бошлаб, қойил қилиб, қотириб. Яхшилаб жавоб бермоқ. Яхшилаб патини юлмоқ. * Бошлабсизлар. Яхшилаб таъзирини бериш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин!— деди Элмурод* (II. Турсун, Уқитувчи, II том, 489-бет).

Кўмакчи вазифасида қўллана оладиган *-(и)б, -а, -й* аффиксли равишдошлар ҳам ўзининг дастлабки маъносидан сўнг алоҳида мақола сифатида луғатга киритилади;

ҚАРАБ 1 қарамоқ фл. рвишди *Ўзбек ойим эрига анкайганча қ а р а б турар эди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

2 кўм. (ж. к. билан) Мос ҳолда, мувофиқ; яраша. *Кучинга қ а р а б иш қил. Шароитга қ а р а б иш тутмоқ. Даромадга қ а р а б буромад.* Мақол. *Кўрпага қ а р а б оёқ узат.* Мақол. * *Ер одамга қ а р а б экиладиган бўлса, совхоздан нима фойда?— Ҳукумат тракторни, машина, йроқни нимага чиқариб қўйинти* (А. Қаҳҳор, Қўнчинор). *Қутидор, Офтоб ойимнинг бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушининг кўнглига қ а р а б берилар эди* (А. Қодирий, Ўтган кунлар). /Ўўналишида, -га томон. *Улар Тошкентга қ а р а б кетишди. Сувнинг оқимида қ а р а б сузмоқ. Ҳар қуш ўз уясида қ а р а б учар.* Мақол. * *Бўта ўрнидан туриб, чигит экилган ерга қ а р а б кетди* (С. Аҳмад, Ҳукм). *Уйдан бўғчалар олиб чиқади ва Холнисога қ а р а б улоқтиради* (А. Қаҳҳор, Янги ер).

ҚАРАМАЙ 1 қарамоқ фл. бўлишсиз рвишди *ф.си.* Эсини йўқотиб қўйган қайин отасига *қ а р а м а й: Сизми Кумуш?— деб сўради* [Отабек] (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

2 кўм. (ж. к. билан) Эътибор бермасдан, қарамасдан, писанд, парво қилмай, ҳисобланмай. *Декабрь бўлишига қ а р а м а й, кун иссиқ.* * *Қишининг изғиринли кунига қ а р а м а й, ҳамма томлар бошларига паранжи ё чопонни нари-бери ёпган хотин, қизлар билан тўлди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *У табиатининг оғирлигига қ а р а м а й, ўрнидан санчиб туриб кетди* (М. Исмоилий, Фарғона т. о., II том, 552-бет).

-а, -й аффиксларидан ташкил топган равишдошларнинг кўмакчи вазифасида қўлланадиганлари луғатга киритилади.

КЎРА 1 кўрмоқ фл. рвишди *Мени кўра солиб ўрнидан турди.* * *Ўз роҳатимни кўзлаб сизнинг ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб, оч қўйган бўламан,— деди Отабек* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

2 кўм. (ж. к. билан) Мувофиқ, биноан. *Комиссия чиқарган хулосага кўра.* * *Аҳмаджон... илтимосига кўра у билан бирликда Галя тўғрисида қўшиқни айтиб берди* (А. Қаҳҳор, Олтин юлдуз).

3 кўм. (ч. к. билан) Нисбатан, қараганда. Сиз буни мендан кўра яхшироқ биласиз. Ундан кўра бу яхшироқ. * Раис бошқалардан кўра Бақақуруллоқдаги водокачкани тиклаш мувофиқроқ ва қулайроқ эканини тушунтиришига кўп овора бўлди (А. Қаҳҳор, Қўшчинор, I том, 419-бет).

Келтирилган мисоллардан кўринадики, *-(u)б* аффиксли равишдошлар кўпинча равиш маъносида қўллansa, *-а, -й* аффиксли равишдошларнинг баъзилари мустақил лексик маъно англатганда кўмакчи вазифасида ҳам кела олади.

Феъл функционал формаларидан яна бири ҳаракат номи формаси *-(u)ш, -(y)в, -моқ* аффикслари ёрдамида ясалади: *ёзмоқ, ёзиш, ёзуз; ўқимоқ, ўқиш, ўқув. -моқ, -(u)ш, -(y)в* аффикслари ёрдамида ясалувчи феъл формалари ҳаракатнинг бажарилишини ва шу бажарилиш билан боғлиқ бўлган бошқа маъноларни билдирмайди, балки ҳаракат-ҳолатнинг номини билдиради, у ҳаракат-ҳолатнинг атамаси ҳисобланади. Шу сабабли отларга хос грамматик кўрсаткичларни қабул қила олади, гапда отларга хос вазифаларда кела олади⁷¹.

Ҳаракат номининг бундай хусусиятга эгалиги тилшуносликка онд кўпгина адабиётларда таъкидлаб ўтилади⁷². Ҳаракат номининг от вазифасида келадиган формалари мустақил лугат мақоласи сифатида берилadi (масалан, *оқиш, чопиш, ёзув, сайлов, ўқув, учрашув* каби). «Ўзбекча-русча лугатда, шунингдек, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да, юқорида таъкидланганидек, феълларнинг барчаси бош сўз сифатида *-моқ* аффиксли ҳаракат номи формасида берилadi. Бу, албатта, феълларнинг берилишида шартли равишда қабул қилинган формадир. Чунки ҳозирги ўзбек тилида илмий адабиётларда таъкидланганидек ҳаракат номи формаси ясовчи асосий актив аффикс *-моқ* эмас, балки *-(u)ш* аффиксидир. Шунинг учун ҳам лугат мақоласида бу форма функционал форма сифатида махсус изоҳланмайди. Агар феълнинг бу формаси қандайдир лексик маъно касб этган бўлса, у ҳолда омоним сифатида берилadi. Бунинг сабаби шуки, *-моқ* аффиксли ҳаракат номи маъноси билан ундан юзага келган янги лексик маъно ўртасида боғланиш, алоқа сезиларсиз ҳолатда

⁷¹ Уша жойда. 189-бет.

⁷² Гуломов А. Феъл. Тошкент. 1954. 86—88-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1965. 83—84-бетлар.

ёки бутунлай узилган ҳолатда бўлади. *Қуймоқ, чақмоқ* сўзлари бунга яққол мисол бўла олади.

Сифатдош ва равишдош формаларнинг берилишида омонимик ҳодисаларни учратмаймиз. Юқоридаги ҳаракат номи формаси билан қўлланган сўзлар (*қуймоқ, чақмоқ*) маъноси бир-биридан бутунлай фарқ қилгани учун улар омоним сифатида бериллади. Масалан, «Суюқлигини бир идишдан иккинчи идишга қуйиш» билан «тухумдан тайёрланган овқат — қуймоқ» ўртасида ҳеч қандай боғланиш сезилмайди. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар омоним сифатида бериллади. Сифатдош ва равишдошларда гарчи улар турли сўз туркумларига оид маънони ифодаласа ҳам омоним сифатида ажратилмайди. Чунки турли сўз туркумларига мансуб бўлишидан қатъи назар улар орасида боғланиш сезилиб туради. Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да феъллар *-моқ* аффикси билан ясалган ҳаракат номи формасида берилди. (Бу ҳақда ишнинг биринчи бобида батафсил тўхтаб ўтилган). Шунингдек, *-(и)ш, -(у)в* аффиксли иш оти формалари жуда кўпчилигини ташкил қилади. Луғатда айрим ҳарфлар бўйича тузилган луғат мақолаларида деярли ҳар бир феълнинг иш оти формаси келтирилади. Бироқ, «Қўллашма»да айтилишича, *-(и)ш, -(у)в* аффикслари билан ясалган иш отлари ва *-(у)вчи, -(о)вчи* аффикслари билан ясалган сифатдошлардан луғатга мустақил лексик маъно олганлари киритилди⁷³. Туркман тилининг изоҳли луғатида ҳам феъллар ҳаракат номи (*-моқ*) формасида бериллади. Қозоқ тили луғатида феъллар иш оти формасида келтирилади.

-(у)в аффикси ёрдамида ясалган ҳаракат номининг айримлари бутунлай отга кўчган бўлади: *сайлов, чанқов, синов, қистов, ўқув* каби. Бундай сўзларни изоҳли луғатда фалон феълнинг иш оти формаси демасдан тўғридан-тўғри от каби англатадиган маъноларни келтиравериш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Лекин *учрашув, олишув, айтишув, тўқнашув, сўзлашув, кўрсатув* каби формаларнинг ҳам иш оти формаси, ҳам от вазифасида қўлланганда англатадиган маънолари берилиши лозим.

Юқоридаги *-(и)ш* аффикси билан ясалган *ўқиш* (*ўқимоқ* ва *учёба* маъносида), *таниш* (*танишмоқ* ва *таниш одам*), *юриш* (*юрмоқ* ва *поход*) изоҳли луғатда келтирилиб, маънолари изоҳланади ва мисол — цитаталар бериллади.

⁷³ Қаранг: Қўллашма, 35-бет.

Изоҳли луғатда *-(у)вчи* аффикслари билан ясалган сўзларнинг берилишида ҳам ҳар хилликлар мавжуд. Айрим тузувчилар бу аффикснинг сифатдош ясовчи аффикс эканлигини назарда тутиб *ўқувчи, ўқитувчи* кабиларни сифатдош деб берсалар, айримлари шахс оти деб берадилар. Бу ерда шуни айтиш керакки, *-(у)вчи* аффикслари сифатдош ясаш вазифасида ҳам, иш оти формаси ҳосил қилиш учун ҳам қўлланади. Масалан, *китоб ўқувчи қизлар* бирикмаси билан *ўқувчилар* синфга кирдиларни солиштирсак юқоридаги фикримиз аниқлашади.

Демак, бизнингча *-(у)вчи, -(о)вчи* аффикслари билан ясалган формаларни (шахсга нисбатан ишлатилганда) изоҳли луғатда шахс оти формаси ясовчи деб берган маъқул. Изоҳли луғатда *қораловчи, тўқувчи, қурувчи, қопловчи, қирувчи* каби сўзларнинг шахс оти деб берилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Луғатларда феълларнинг берилиши масаласи луғатчиликда энг мураккаб масалалардан саналади. Уларнинг маъно характеристикасини очиб бериш янада қийиндир. Демак, феъл формаларини тадқиқ этиш семантикалогия, лексикология ва лексикография фанлари учун назарий ва амалий аҳамият касб этади.

2. Ҳаракат номининг *-(и)ш* аффикси билан қўлланиши гарчи активлашган бўлса-да, икки тилли ва изоҳли луғатларда феълларнинг лексикографик жиҳатдан ишланishiда бирдан-бир тўғри йўл уларни *-моқ* аффикси билан тавсия этишидир.

3. Ҳаракатнинг бирор жиҳатдан характеристикасини кўрсатувчи аффикслар билан ясалган феъл формаларини изоҳлашда, ўзак-негиз орқали ифодаланган ҳаракат билан ҳаракатнинг характеристикасини билдирувчи аффикс маъносини кўрсатишининг ўзи кифоядир.

4. Луғатда феълнинг нисбат формалари бош сўз сифатида берилади. Бош нисбат билан ясама нисбатларнинг маънода тенг келиши, бош нисбатнинг маълум маъноларида ясама нисбат бўла олиши, бирдан ортиқ нисбат бўлиши, ясама нисбатнинг янги маъно касб этиши, нисбат формаларининг синонимияси, ясама нисбатнинг янги лексемага айланиши — омонимия ҳосил бўлиши, нисбат формаси эканини конкрет ажратиш каби масалаларига алоҳида ёндошиш талаб этилади.

5. Нисбат маъносидан келиб чиққан бошқа бирор маъно орасида боғланиш йўқолган бўлса, омоним юзага келади ва бундай сўзлар, шубҳасиз омоним тарзида бериллади.

6. Бир аффикс ёрдамида ясалган ўзлик ва мажҳул нисбатлар бош сўз сифатида бериллади.

7. Кўмакчи феъллар мустақил феъл луғат мақоласи ичида, унинг мустақил маъноларидан кейин алоҳида кўрсатилади.

8. Кўмакчи феълнинг етакчи феълга қандай формада бирикиши қайд этилиб, кўмакчи феъл етакчи феълга бирдан ортиқ формада бирикадиган бўлса, бирикишнинг ҳар бир тури алоҳида-алоҳида бериллади. Бунда: аввал етакчи феълга *-(u)б* аффиксли равишдош формаси орқали бирикиши ва ифодалайдиган маънолари, ундан кейин *-а, -й* аффиксли равишдошга бирикиши, ифодалайдиган маъноси (ёки маънолари) ва инҳоят етакчи феълга ҳеч қандай грамматик форма ёрдамсиз бирикиши ва ифодалайдиган маънолари бериллади.

9. Икки тилли ва изоҳли луғатларда тўлиқсиз феълнинг *эмоқ* ҳаракат номи шаклида бош сўз қилиб кўрсатиши у қадар тўғри эмас, балки асли тўлиқсиз феълдан юзага келган ва ҳозирги ўзбек тилида маълум бир маъно ва вазифада қўлланувчи (*эди, экан, эмиш* каби) формаларининг ҳар бирининг бош сўз сифатида берилиши ҳар жиҳатдан ўринлидир.

10. Сифатдош формалари асосан сифат ёки отга кўчади, бинобариин, улар белги ёки предмет маъносини ифодаловчи сўзга айланади. Бундай кўчиш сифатдош формасининг ўзига хос хусусияти сифатида қаралиши ва мустақил маъно касб этган сифатдош формаларининг изоҳли луғатда берилиши ўринлидир.

11. *-(u)б* ва *-(а)р* аффикслари билан ясалган равишдошларгина кўпроқ мустақил лексик маъно касб этади. Равишдошлар асосан равиш ёки кўмакчи вазифасида қўлланади. Бу нарса равишдошнинг равишга хос хусусиятларни ҳам англаганидан далолат беради. Мустақил лексик маъно касб этган равишдош формалари изоҳли луғатда берилиши, *-(u)б* аффикси билан ясалган равишдошлардан *авайлаб, боплаб, яхшилаб* каби тиллари алоҳида луғат мақоласи сифатида луғатга киритилади.

12. *-моқ, -(u)ш, -(y)в* аффикси ёрдамида ясалган ҳаракат номларининг айримлари (*синов, сайлов, чанқов, қистов, ўқув* каби) бутунлай отга кўчган бўлади. Уларни от маъносида келтириш лозим.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

айн.— айнан

б.— бет

ва ш. к.— ва шу каби

ва ҳ.— ва ҳоказо

взаимн.— взаимный

грам.— грамматикага оид термин

диал.— диалектал сўз

ж. к.— жўналиш келишини

кам қўлл.— кам қўлланадиган сўз, ибора

кўм. ф.— кўмакчи феъл

мас.— масала

нафр.— нафрат билдирадиган сўз

р.— русча сўз

рвиш—равнш

рвишди.— равншдош

с.— страница

салб.— салбий маънони ифодаловчи сўз, ибора

сиёс.— сиёсий термин

совм.— совместный

с. т.— сўзлашув тилида қўлланиладиган сўз, ибора

сфт— сифат

сфтди— сифатдош

тар.— тарихий

фл. бирг. н.— феълнинг биргалик нисбати

фл. мажҳ. н.— феълнинг мажҳул нисбати

фл. орт. н.— феълнинг орттирма нисбати

фл. ўзл. н.— феълнинг ўзлик нисбати

ч. қ.— чиқмиш келишини

қ.— қаранг

«*С. Ўзб.*»—«Совет Ўзбекистони»

«*Қ. Ўзб.*»—«Қизил Ўзбекистон»

А. Қаҳҳор, Қўшчинор— А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари

М. Исмоилий, Фарғона т. о.— М. Исмоилий, Фарғона тоғ отгунча

Ойбек, О. в. шабадалар— Ойбек, Олтин водийдан шабадалар.

МУЎДАРИЖА

Сўз боши	3
Қириш	4
Феъларнинг лугатларда бош сўз сифатида берилиш формаси масаласи	11
Ҳаракатнинг кучли-кучсизлиги ва такрорийлигини кўрсатувчи феъл формаларининг ишланиши	18
Исбэт формаларининг ишланиши	29
Қўшма аффикелар ёрдамида ясалган феълларнинг изоҳли лугатда ишланиши	62
Мустақил бўлмаган феъллар	76
Функционал формаларининг ишланиши	94
Умумий хулосалар	104